

Obična pisma
neobičnim
ljudima

Nenad Ivanković

PROFIL

Nenad Ivanković

(Zagreb, 1948.) hrvatski je novinar, političar i pisac. Diplomirao je filozofiju i komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a poslije i magistrirao na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu (1980.). Nakon završenog školovanja bio je novinar, urednik i komentator u listu *Vjesnik* i tjedniku *Danas*. Krajem 1980-ih odlazi u Bonn kao dopisnik odakle izvještava za *Vjesnik*, *Večernji list* te povremeno za *Hrvatsku televiziju* i *Hrvatski radio*.

Suosnivač je Njemačko-hrvatskog društva sa sjedištem u Bonnu. Kraće vrijeme bio je ministar-savjetnik u prvom hrvatskom veleposlanstvu u Bonnu (1992.), a zatim se vratio dopisničkom poslu (do 1996.). Za doprinos razvoju hrvatsko-njemačkih odnosa njemački predsjednik Roman Herzog odlikovao ga je najvišim njemačkim odličjem – Križem za zasluge (1994.).

Sljedeće godine Hrvatsko novinarsko društvo proglasilo ga je novinarom godine (za tekstove o NATO-u). Hrvatski predsjednik Franjo Tuđman odlikovao ga je Ordenom Danice hrvatske s likom Antuna Radića.

U proljeće 1996. postaje glavni urednik *Vjesnika*, voditelj HTV-ove emisije *Pressklub* te urednik *Croatia Weeklyja*. Godine 2000. daje ostavku na mjesto glavnog urednika *Vjesnika* i počinje se baviti politikom.

Autor je nekoliko hrvatskih publicističkih bestselera: *Predsjedniče, što je ostalo?* (psihološko-politički profil Franje Tuđmana), *Ratnik* (biografija generala Gotovine), *Mesiću i Račane, zašto tako?*, *Krvava zemlja* (o ratu u Bosni i Hercegovini), *Što smo mu učinili* (Hrvatska i Gotovina) i *Što je zapravo EU*.

Radi i živi u Zagrebu.

Nenad Ivanković

Obična pisma neobičnim ljudima

Autor: Nenad Ivanković

Izdavač: Profil Multimedija, dio grupe Profil International

Za izdavača: Daniel Žderić

Glavni urednik: Davor Uskoković

Urednik: Stjepan Ravić

Izvršna urednica i lektura: Julijana Jurković

Korektura: Ana Đorđić

Grafičko oblikovanje: Goran Vukašinović

Naslovnica: Studio 2M

© Profil Multimedija, 2012.

ISBN 978-953-319-299-4

Tisak: Profil Multimedija d.o.o., siječanj 2012.

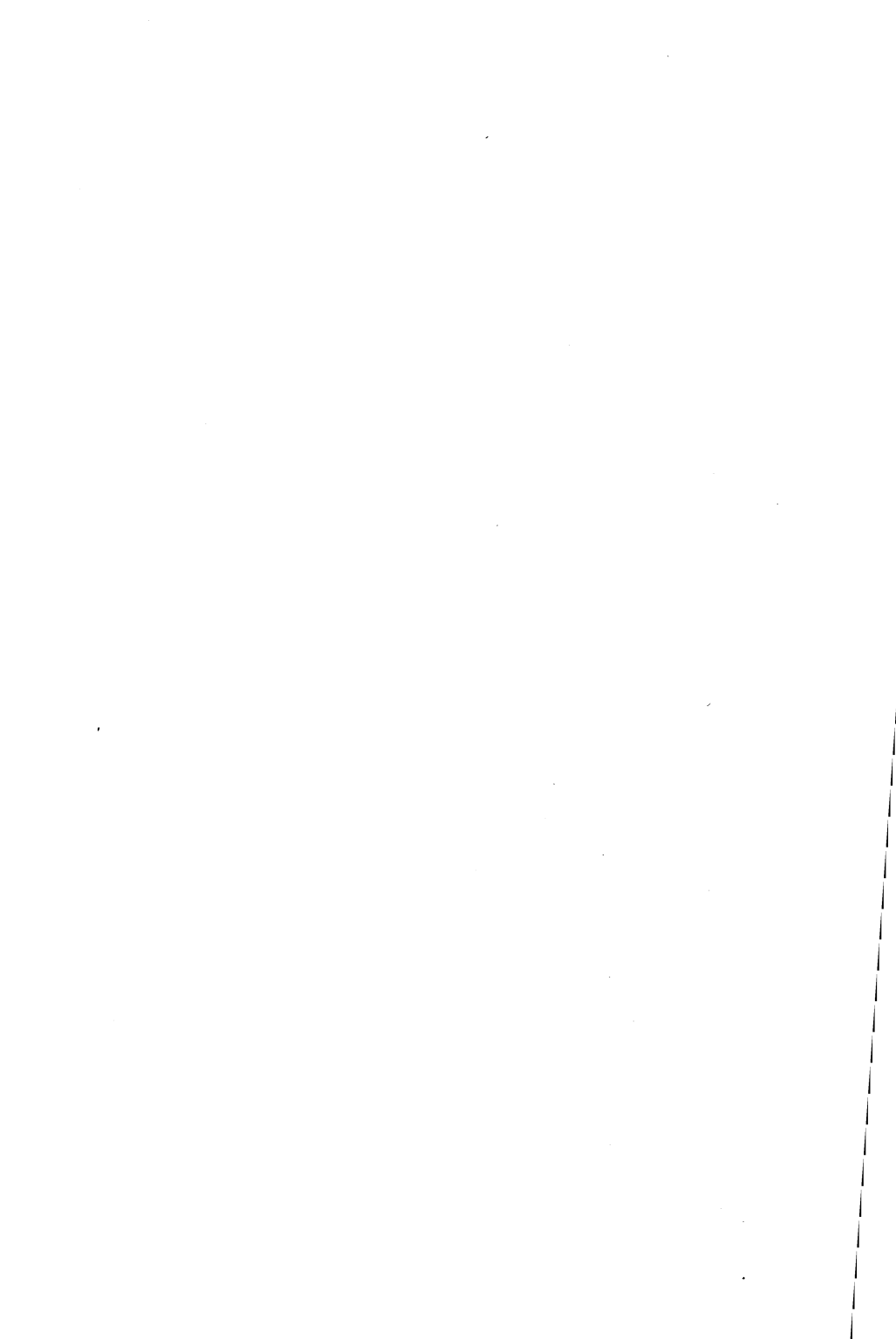
Sva prava pridržana. Ni jedan dio ove knjige ne može biti objavljen ili pretisnut bez prethodne suglasnosti nakladnika i vlasnika autorskih prava.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 778908.

Nenad Ivanković

Obična pisma neobičnim ljudima

PROFIL

Sadržaj

Predgovor	7
1. <i>Legendarni Solone</i>	9
2. <i>Zagledani Talese</i>	13
3. <i>Nestvarni Pitagoro</i>	17
4. <i>Mračni Heraklite</i>	21
5. <i>Športski Protagoro</i>	25
6. <i>Magični Empedoklo</i>	28
7. <i>Hrabri Sokrate</i>	32
8. <i>Veseli Demokrite</i>	35
9. <i>Plemeniti Platone</i>	39
10. <i>Slobodoumni Diogene</i>	43
11. <i>Najveći Aristotele</i>	46
12. <i>Lijepa Hiparhijo</i>	51
13. <i>Nepomućeni Pirone</i>	55
14. <i>Ozloglašeni Epikure</i>	59
15. <i>Neprimjetni Lukrecije</i>	63
16. <i>Blaženi Lucije</i>	68
17. <i>Pobožni moj Aurelije</i>	75
18. <i>Pokorni Thomase</i>	85
19. <i>Sadašnji Michele</i>	88
20. <i>Žestoki Giordano</i>	92
21. <i>Pohlepni Francise</i>	96
22. <i>Smjerni Thomase</i>	99
23. <i>Samotni René</i>	104
24. <i>Pomirljivi Gottfriede</i>	109
25. <i>Zajedljivi Charles-Louise</i>	114
26. <i>Vremeniti Immanuele</i>	118
27. <i>Kivni Arthure</i>	124

28. <i>Veličanstveni Charlese</i>	128
29. <i>Obijesni Friedriche</i>	134
30. <i>Dobri moj Sigmunde</i>	139
31. <i>Umni Martine</i>	143
32. <i>Šokirani Theodore</i>	147
33. <i>Ništavni Jean-Paule</i>	152
34. <i>Tašta Simone</i>	157
35. <i>Konzervativni Arnolde</i>	160
Pogovor	166

Predgovor

Ako se pitaš, dragi čitatelju, čemu ova neobična knjiga, moram priznati da ne bih znao pravog odgovora. Ali bih mogao reći: vremenu usprkos! Unatoč! U inat! Baš zato! Još prije dvadesetak godina ovakvo bi štivo bilo svojevrsan *skandal*, neka vrsta intelektualne *nedelikatese*. U 19. stoljeću općenito se smatralo da je *filozofija znak visoke obrazovanosti*, no danas to zvuči zastarjelo, možda čak i groteskno. Pojam je sveden na *mudrijašenje* i gnjavažu, jer našem dobu ne priliči nekorisno znanje i odveć veliko duhovno naprezanje. Ljudi ne čitaju ni Eshila, a kamoli Heraklita ili Platona. Istina je, doduše, da ni prije njihova djela nisu bila štivo širokih masa, ali je donekle bilo prestižno ponešto znati o starim Grcima ili Rimljanima, o *zajedljivom* Montesquieu, *vremeni-tom* Kantu, *kivnom* Schopenhaueru, objiesnom Nietzscheu ili *šokiranom* Adornu. Obrazovanje, a time i kultura kao takva, bili su, ako tako smijem reći, na „previsokoj“ cijeni pa su ih poštovale čak i neznalice.

Danas je *duhovna* klima posve drukčija. Pošteni se građani sprdaju sa znanjem, jer ne znaju čemu bi služilo. I pritom se osjećaju nadmoćno! Taj plemeniti *barbarski* duh preplavio je i medije, i estradu, i ono što su ljudi nekada nazivali *kulturnom javnosti*. Napokon, ako nam Twitter određuje broj riječi koje smijemo upotrijebiti, ako mobitelima šaljemo poruke bez ikakvih pravopisnih i gramatičkih obzira, ako je izbrisano pamćenje o svemu, osim o onome što nam je korisno i služi pragmatičnoj svrsi, ako su novine postale literatura, a blogeri popularni autori, ako se kultura pretvorila u zabavu... onda je jasno da smo u *novom vrlom svijetu*.

Ali tko su *barbari*? Jesu li to Skiti, Vizigoti ili Avari? Ne, to smo mi sami! Ljudi 21. stoljeća! Nema više *septem artes liberales* (sedam slobodnih vještina među koje su se tradicionalno ubrajale filozofija i teologija...), nema više obrazovanja koje je bilo u funkciji *razvoja osobe*, kako su to voljeli reći stari, nego smo postali dionici obrazovanja

za *kompetenciju*. Pa što će nam onda nepotrebno znanje?! Samo zato da bismo bili *bel esprit*, kultivirani ali nesposobni da zaradimo novce i postanemo slavni?

Zbog toga, naravno, ne treba očajavati jer *barbari* uvijek pobjeđuju. Oni su vitalniji od dekadentnih *kulturnjaka*. Njima ne treba drugo znanje osim onoga koje potiče akciju. Eto zašto smo mi djeca budućnosti! I zašto je svijet naš, i zašto će biti naš usprkos Grcima i Rimljanima, usprkos klasici, pa i modernizmu!

Giambattista Vico, da spomenem jednog *kulturnog dinosaura*, vjerovao je da svijet prolazi kroz četiri faze: kroz fazu zvijeri, fazu bogova, fazu heroja i fazu ljudi. I da je to kretanje cikličko, a to znači da je posve moguće da opet završimo u fazi *zvijeri*. Ne želim spekulirati o tome jesmo li na pragu te ili neke druge faze jer je to posve svejedno. Akteri života i povijesti uvijek su *kod kuće* i vjeruju u svoje doba.

Zato u svoju obranu mogu reći samo da sam ova *obična pisma neoobičnim ljudima* napisao bez pravog razloga. A to znači *za svakoga i ni za koga*. Način pak na koji su napisana i koncipirana danak je našem vremenu. No zbog toga se ne kanim nikomu ispričavati. Napokon, ako je s Gutenbergovim tiskarskim strojem počela era *trivijalne književnosti*, zašto s informatičkom revolucijom ne bi počela i era *banalizacije filozofije*?

Legendarni Solone,

više je razloga zbog kojih te uvrštavam u ovu knjižicu. Prvo, ti si jedan od legendarnih sedam mudraca. Drugo, Diogen Laertije te stavio u svoje djelo „Životi i mišljenja istaknutih filozofa“. Treće, a to je meni ipak najvažnije, pripadnik si *najfilozofskijeg naroda* što je ikada živio pod kapom nebeskom. A to bi značilo da je svaki umni Grk na neki način bio filozof, ili barem u doticaju s filozofijom. Toliko o kriterijima.

Rođen si u Salamini, ali si bio *arhont* u Ateni i za to vrijeme tom gradu-državi dao si mnoge i važne zakone. Jedan od najvažnijih ticao se oslobađanja građana od dužničkog ropstva. Ljudi su oduvijek imali velike oči i dobar apetit pa su ih imali i Atenjani. Uz još jednu navadu: da za novac, koji su posuđivali, jamče samim sobom kao živom hipotekom. Pa kad nisu mogli vratiti novac, završili su kao robovi. Ti si ih oslobodio tog strašnog jarma, ali ti oni baš i nisu iskazali osobitu zahvalnost. Ali otom-potom.

Uz mnoge druge zakonske propise, i ovi ti se pripisuju:

- Tko ne vodi računa o svojim roditeljima, neka bude prognan.
- Tko spiska svoju očevinu, neka i on bude prognan.
- Javni razvratnik neka ne govori javno u skupštini...

Udario si i po honorarima sportaša jer si smatrao da bi država trebala više cijeniti one koji su pali u ratu i da bi se trebala skrbiti za odgoj i školovanje njihove djece. Neki misle da su baš zbog te reforme Atenjani i pobijedili Perzijance kod Maratona. Naravno, donio si i neke drakonske zakone, ali to je razumljivo za tvoje vrijeme... Samo mi nije jasno zašto si Tespisu zabranio da javno prikazuje svoje tragedije. Dobro, obrazložio si to tvrdnjom da je pričanje lažnih događaja nekorisno

i besmisleno. Ali zar nisi pomislio da time ljudima oduzimaš zabavu i da ti oni to neće lako oprostiti?

Ne kažem da su samo zbog toga prigrlili tiranina Pizistrata, a tebi okrenuli leđa.

Ali kako objasniti činjenicu da si i krvlju htio braniti demokraciju, ali te svjetina nije poslušala, nego te, štoviše, proglasila ludim? A lukavog Pizistrata, koji se sam ranio i dotrčao na agoru, vičući da su ga ranili neprijatelji, uzdigla na čast apsolutnog vladara? I to unatoč tomu što si obnovio rat s Megaranima i Ateni zauvijek vratio Salaminu, to mitsko mjesto grčke slave i junaštva?

Sigurno tome nije razlog tvoje omalovažavanje Tespisa, ali je činjenica da su se pod Pizistratom njegove tragedije prikazivale. Zato mislim da je možda problem u samoj naravi demokracije. Razvikana starogrčka demokracija baš i nije bila toliko uzorna kao što su to kasnije propovijedala pokoljenja. Tá zar nije počivala na ropstvu 70 posto ljudi? Ili ljepše sročeno: da bi malo njih moglo biti slobodno, mnogi su morali nositi jaram neslobode. Tebi to možda zvuči poput svetogrđa, ali takva su ti danas vremena i standardi, dragi moj, pa se i ti privikni.

Čini se da postoji i jedan *estetski nedostatak*. Najumniji Heleni uglavnom su prezirali demokraciju budući da su prezirali vladavinu neobrazovane svjetine. A s njom i sve one demagoge i pokvarenjake koji su se toj svjetini dodvoravali i zavodili je. Slažem se da to možda i nije osobit argument, pogotovo ako se ima na umu da se dobro ljudi ne zasniva na mišljenju nekolicine, nego na zabludama većine.

To je i razlog zašto je kasniji razvoj događaja ipak išao u korist demokracije. Karl Popper je taj proces opisao s mnogo strasti i žuči u svom „Otvorenom društvu“... A Fukujama je, nakon propasti komunizma, trijumf demokracije okarakterizirao i kao *kraj povijesti*. Kao *finalnu pobjedu* povijesnog marša prema slobodi i jednakosti pojedinca. Povijesti više *nema* jer se nemamo oko čega tući, budući da je najbitnije

postignuto: ljudi su postali jednaki, uzajamno se kao takvi priznaju, pa Hegel i bratija mogu u zasluženu mirovinu. Više nema sukoba između *prvih ljudi* i njihova traumatičnog i dijalektičnog odnosa koji se eufemistički naziva svjetska povijest...

Mogao bih još koješta reći na tu temu, ali ću radije podsjetiti na Spenglerovu knjigu „Propast Zapada“ u kojoj uvjerljivo govori o tome da je propast svake kulture i svakog društva neminovna. Jer kao što su prolazni ljudi i životinje, tako su prolazne i kulture i narodi. A što se Zapada tiče, on bi mogao propasti upravo zbog demokracije jer ona sama žrtvuje vrijednosti koje su je omogućile. Ukratko, ona „prodaje“ tehniku Azijatima čija će nas jeftina radna snaga uništiti.

Koliko je Spengler u pravu kad to tvrdi, pokazat će ishod ove globalne utakmice, dragi moj Solone, ali nema nikakve sumnje da će se povijest nastaviti. Možda i zato što je jamčenje ljudskih prava zapravo alibi za komfornu ravnodušnost današnjih generacija, a globalizacija instrument ucjenjivanja slabijih i iskorištavanja prirode u luksuzne i perverzne svrhe (Sloterdijk). Prilično kataklizmički za apologete, ali stvari su očito dotle došle. Ja pak skromno mislim da je demokracija dobra, ali ne i dovoljno dobra, jer se čini da od nje najveću korist imaju oni koji ionako iz svega izvlače korist. Leibniz je to izrazio na svoj lapidaran način: svaki čovjek ima onoliko prava koliko ima moći! I na tu bi se žalosnu istinu mogla svesti *sušтина* demokracije. Usprkos velebnim deklaracijama i potocima krvi koji su zbog nje proliveni.

Dodao bih i nešto krajnje banalno. Mislim da su demokraciju najviše razvikali trgovci. Ako želiš prodati robu, moraš imati kupca. Da bi taj kupac mogao kupiti robu mora biti slobodan i jednak s drugim kupcima i trgovcima. Iz te činjenice slijedi pravo glasa... i tako dalje, i tako dalje. U tom smislu, legendarni moj Solone, tvoj posao nije završen. Još je mnogo Pizistrata među nama. Tá tek smo se izborili za *slobodu* kupovanja. A možda i za slobodu od odgovornosti? Slobodu

od... Tá tko bi znao? Ukratko: Pizistrat je naprosto imao bolje karte, a ti si otišao u povijest. A i to je nešto u našem ljudskom svijetu.

I da ne zaboravim, najviše mi se sviđa onaj tvoj savjet: Više imaj povjerenja u otmjnost karaktera nego u zakletvu!

Zagledani Talese,

i tebe povijest bilježi kao jednog od sedam mudraca i ja ti na tome čestitam. Prvi si proučavao astronomiju, prvi si prevideo pomrčinu Sunca, prvi otkrio solsticij i prvi ustanovio godišnja doba te podijelio godinu na 365 dana... A za *prapočelo* svega uzeo si *vodu*.

Ne znam jesi li išta napisao, a ako jesi, nije sačuvano. Doduše, bilježe se mnoge tvoje mudre izreke. Do mene su doprle sljedeće.

- Najstarija od svih stvari je bog, jer on se nije rodio.
- Najljepša stvar je svijet, jer je djelo božje.
- Najveći je prostor, jer on obuhvaća sve stvari.
- Najbrža je misao, jer posvuda trči.
- Najsilnija je nužda, jer ona svime vlada.
- Najmudrije je vrijeme, jer ono pronalazi sve.

Ali govorio si i to da se smrt ni po čemu ne razlikuje od života. Pa kad te netko zapitao: „Zašto onda ne umrež?“, ti si odgovorio: „Baš zato što nema nikakve razlike!“ Zagledani moj Talese – ako je uopće dopušteno jednog mudraca tako oslovljavati – dopusti mi da ti otvoreno kažem kako je ta tvoja tvrdnja prilično budalasta. Kao da si rekao da nema nikakve razlike između sna i jave, to jest između hrane za koju si sanjao da ju jedeš i one koju si stvarno pojeo...

Ali nije me to bocnulo u toj tvojoj *dosjetki*. Možda ona ima i neki dublji smisao koji ja ne razumijem. Dopuštam i tu mogućnost. Ono što me istinski zasmetalo stanoviti je prezir koji iskazuješ prema životu. Ne, ne kanim te gnjaviti kršćanskim poimanjem života kao „dara“, a ni modernim sekularističkim verzijama koje se uglavnom svode na shvaćanje života kao nepovredivog prava na užitak. Ne, reći ću ti to na način za koji vjerujem da je razumljiv *tvojem vremenu*.

Nadam se da se možemo složiti s tvrdnjom da je smrt odsutnost života, a život, sukladno tome, odsutnost smrti. Ili drukčije: život je postojanje, a smrt odsutnost postojanja (barem na ovozemaljski način!). Ako je tako, onda pokušaj zamisliti koliko se bića i stvorenja uopće nije rodilo, a moglo se roditi! Od početka svijeta pa do danas! I koliko takvih *potencijalnih života* nikada neće ugledati svjetlo dana ni u sljedećih tisuća godina! Reći ću to još drastičnije: zamisli koliko je *ljudi* koji se nikada nisu rodili i koji se nikada neće roditi, a da ih se pita, izabrali bi ovaj naš svijet kao što ovisnici o kladenju zgrabe dobitak kad im se posreći! Ali ne, oni nikada neće pogledati kroz taj *prozor* što se zove život, nikada vidjeti sunce, osjetiti miris mora ili zagrliti drugo ljudsko biće. Jer su mrtvi još prije rođenja! I ti mi sad kažeš da su život i smrt isto! I da je dobitak na lotu isto kao i neispunjen listić!

Znam da sam izrekao paradoksalnu tvrdnju jer ako se netko nije rodio (pa dakle i ne postoji), ne može ni željeti da se rodi. Svi oni koji se nisu rodili, a mogli su – tá i naše je postojanje, tvoje i moje, dobrim dijelom stvar slučaja – samo su metafora za ono što želim reći. A to je da je život grandiozni dobitak na *lutriji postojanja*!

Koliko se *Talesa* moglo roditi, možda i neki mudriji od tebe, dragi moj, ali ti si imao sreću i baš si se zato i rodio. I sad kao oholica propovijedaš da je sve to isto, *biti* i *ne biti*, život i smrt, onaj koji se nije rodio i onaj koji korača ovim svijetom.

Pa zašto se onda svaki živi stvor na kugli zemaljskoj do posljednjeg daha bori za život? Zašto zec bježi od lisice, a jelen od vuka? Zašto voda teče prema svom ušću, a zvijezde ne padaju s neba? Ne, ne govorim gluposti! Namjerno uzimam te primjere jer si baš ti, zagledani Talese, rekao kako čak i mrtvi predmeti imaju dušu i to dokazivao magnetizmom. Osim toga, ako je istina da si dogurao gotovo do osamdesete godine života, je li ti se to *omaklo*, ili si ipak i sam malčice pogurao stvar? Budi iskren i priznaj to barem sebi ako već nećeš meni. Usput, možda bi pogurao još koju godinu da nisi napravio onu glupost na atletskom

natjecanju. Sjedio si predugo na suncu, nisi pio vodu i dehidrirao. A to u tim godinama završava kobno. A u tvom slučaju i tragikomično. Ti koji si propovijedao da je *voda* prapočelo svijeta, princip svega živog i mrtvog, umro si zbog premalo vode!

Ipak su ti na grobu uklesali:

*Malen je ovaj grob – ali slava dopire do neba.
Ovo je mjesto najmudrijeg Talesa.*

Ako se ne ljutiš zbog ovih mojih primjedbi, dopusti mi da te podsjetim na onaj događaj koji se mnogo prepričavao i nekako za sva vremena obilježio filozofe. I to kao ljude koji najčešće ne vide prst pred nosom, ali zato streme prema nebesima. Dakle, bilo je to onda kad te neka žena izvela iz kuće kako bi promatrao zvijezde. Zagledao si se u nebo i pao u jarak, pa kad si počeo zapomagati, ona ti je dobacila: „Pa ti, Talesu, nisi u stanju vidjeti ono što ti je pod nogama, pa kako misliš da ćeš znati sve o nebu?“

Ta me zgoda uvijek pomalo raznježi jer me podsjeća na mog profesora filozofije, Gaju Petrovića. Bio je miran čovjek i dobar profesor, asketski blijeda lica, ali nasmiješen. Kosa mu je stremila u visinu iako ju je začesljavao prema potiljku. Predavao je logiku, a ja sam slušao i njegova predavanja o Heideggeru. Jednog sam ga dana spazio u tramvaju. Stajao je blizu konduktera okrenut leđima prema meni. Prepoznao sam ga po kosi i držanju. I tada ugledah otisak cipele na njegovu baloneru. Točno po sredini leđa. Na trenutak sam se posramio umjesto njega, ali sam ubrzo u tom prizoru vidio nešto znakovito. Profesor se mirno vozio u prepunom tramvaju sa sivim otiskom cipele na leđima, ne mareći ni za što na ovome svijetu, osim za svijet u vlastitoj glavi. A ja sam bio siguran da je toga dana bio i jedini čovjek koji se vozio u tramvaju, a koji je, za razliku od svih ostalih putnika, bio obilježen na tako

neobičan način. Je li se to Svevišnji našalio, ili je doista mog profesora obilježio kako bi pokazao da se u masi onih koji koračaju Zagrebom nalazi i jedan posve drukčiji? Jedan koji gotovo da i nije s ovoga svijeta. I baš zato ima cipelu na leđima?

Kasnije sam saznao da je živio u stanu pretrpanom knjigama, imao ih je čak i u predsoblju i u hodnicima, pa sam zaključio da se toga dana, ili dan prije, provlačio kroz taj labirint polica za knjige i vjerojatno za sobom povukao baloner s vješalice. A kad je pao na pod, stao je na nje ga ne vidjevši da je na leđima ostavio otisak cipele. Obukao ga je kao što se uzima nešto što ne zavređuje pažnju, otišao na fakultet, ponovno ga obukao i ukrao se u tramvaj. Možda je tu cipelu na leđima nosio danima, ali ja to ne bih mogao posvjedočiti. Bilo kako bilo, zagledani moj Talese, nemoj se nimalo ljutiti što svijet već dvije i po tisuće godina prepričava tvoj pad u jarak. Vidiš da se nešto slično događa i u moje dane. To je naprosto tako kad se odveć zagledaš u zvijezde.

Nestvarni Pitagoro,

kažu da si prvi koji je ustvrdio da je Zemlja okrugla i prvi koji je nebo nazvao „kozmosom“. I da si prvi koji je sebe nazvao *filozofom*, pa bi s tobom nekako i počinjala *filozofija*. A kad si pronašao onaj „slavni crtež“ (mi to danas nazivamo *Pitagorinim poučkom*), u znak zahvalnosti prinio si „slavnu hekatombu bogovima“.

Ali ja mislim da s tobom počinje nešto dugo. *Povijest*, ili ako ti je draže *historiografija*! Ne baš u doslovnom smislu riječi nego simbolično. Ljudi lažu, pa je prilično izvjesno da povjesničari lažu najviše. Izvode zaključke za koje nedostaju sigurne premise pa je tako *povijest* prepuna velikih i časnih ljudi koji su zapravo bili obične hulje i lupeži, ili događaja koji su imali sasvim drugi smisao, ili se čak nisu ni dogodili. Ah, dragi moj, koliko je samo *pokopanih* dobrih i nesretnih duša! I to samo zato što je energija pokvarenih nadjačala energiju pravednih. Svijet je oduvijek bio falsifikat te *Pokvarenosti* i zato pošteni ljudi znaju da je *historiografija* poput površno istraženih morskih dubina. Obično šarlatansko naklapanje vođeno prizemnim interesima, mrakom neznanja i predrasudama.

Oprosti što ti to moram reći, ali i ti si, nestvarni moj Pitagora, neka vrsta primjera za tu i takvu *povijest*. Ta uopće nije sigurno jesi li ikada postojao! Ali unatoč tomu o tebi postoje mnoge priče i legende. Govore da si bio i čarobnjak te da si svoje učenike uvjerio kako si glavom Apolon koji dolazi iz daleke zemlje Hiperborejaca. Ili da si 207 godina proveo u Hadu! Dakle, mrtav među mrtvima i potom se ponovno vratio na Zemlju. I pritom znao naizust sve što se u međuvremenu dogodilo. Štoviše, uvjerio si ljude da si glavom Hermesov sin te da ti je taj bog (valjda zauzvrat?) ponudio da izabereš koji god hoćeš dar osim besmrtnosti. I da si, kako me uvjeravaju, izabrao pamćenje, i to ne samo

pamćenje živih nego i pamćenje mrtvih! I po tome postao srodan budistima koji nakon mukotrpane joge također postižu slično umijeće.

Ali ni to nije sve, dragi moj. Svoje putovanje, od živih do mrtvih i natrag, ponovio si više puta i tako prvi među Grcima tvrdio da si prošao kroz *inkarnaciju*. U jednoj od njih navodno ti je pomagala i vlastita majka koja je revno zapisivala sve što se događalo dok si se ti sklonio u osamu i iznurivao se glađu kako bi izgledao što sličnije onima koji su se vratili iz Hada. Ipak, neki te je zlobnik, po imenu Herimp, prokužio i od tada se nad tvoju slavu nadvila i sjena prevare. Ja doista ne znam je li tako bilo, ali ako i jest, to ti ne zamjeram jer ljudi nemaju ništa protiv ako ih varaju, ali pod uvjetom da im za to ne uzimaju novac. Sve ono gledanje u kavu, sve one divinacije i horoskopi, sve ti je to, dragi moj, čežnja za prevarom. Slatkom, obećavajućom, onom koja u život utiskuje nadu i naše želje. Napokon, zato si se i sam bavio proricanjem, zar ne!? Doduše nisi bacao grah, jer ti se on gadio, nego si gonetao budućnost iz glasanja ptica. A koliko si bio mudar i uspješan kazuje i to da su tvoje učenike nazivali „prorocima božjega glasa“.

Ne, dragi moj, ništa ti ja ne zamjeram. Pa tko bi od običnih smrtnika mogao išta zamjeriti božanskom Pitagori! Čak se trudim razumjeti zašto si ljudima savjetovao da nikada „ne mokre okrenuti prema suncu“ i da nikada „ne šecu glavnom ulicom“. Vjerujem da je neka tajna u toj mudrosti koju bez posvećenosti nije moguće dokučiti. Ono drugo bolje shvaćam. Recimo to da si poučavao da ljudi ne smiju biti natmureni, ali da isto tako moraju izbjegavati smijeh. Ne samo zato što čovjek ne može biti uzvišen kad se smije, nego i zbog one izreke koja kaže da se po smijehu poznaju budale. Tome bih potiho dodao da se ni Platon nikada nije smijao na javnome mjestu, a isto tako ni Isus Krist. Kažemo „potiho“, dragi moj, jer danas neki misle da su *ljevičari* pametniji od *desničara*, budući da se više smiju, da su optimističniji i općenito više *cool*. Ali neka te to ne uzbuđuje! To je samo nedostatak obrazovanja i višak *engleskog* duha, kako bi to rekao jedan umni Nijemac.

Vjerojatno ne znaš tko su Nijemci, premda si Apolon iz zemlje Hiperborejaca. Zato ću ti reći da oni danas žive sasvim blizu tim sjevernjacima i da su tamo svojedobno došli kao barbari. Nešto slično Skitima i Tračanima u tvoje vrijeme. No pustimo te nebitne stvari. Htjedoh reći da je lijepo od tebe da si tako silno ljubio svoje učenike i utemeljio kult prijateljstva.

Sviđa mi se kad kažeš da je „prijateljstvo jednakost“ te da je „prijateljima sve zajedničko“? A još više to što si zabranjivao ubijanje životinja. Iako zlobnici tvrde suprotno, ja mislim da si ipak iskreno vjerovao da životinje imaju dušu. Napokon, i Darwin je životinje proglasio našom braćom po duši, pa zašto to prije njega ne bi učinio i ti. U svakom slučaju, već si u ona prastara vremena propisivao dijetu koja je identična današnjoj djeci za giht: nema mesa, nema ribe, ali ni graha i mahunarke! Samo zeleno povrće i čista voda!

Ipak me najviše proganja priča o tvojoj smrti. Neki kažu da si umro u 80. godini, drugi da si imao deset godina više. I da su te ubili u bijegu. Malo je čudno da si u toj dobi bježao, ali to mogu prihvatiti kao pjesničku slobodu. Dakle, postoji više verzija, ali najčešće se spominje ona po kojoj si sa svojim učenicima bježao od nekog lokalnog tiranina po imenu Kilon, i to u današnjoj Kalabrijii. Navodno si dotrčao do polja graha i tu zastao. Nisi htio preko polja jer ti se grah gadio preko svake mjere pa su te progonitelji sustigli i ubili. Drugi opet govore da su te ubili Sirakužani, ali u svim pričama spominje se fatalno polje graha. Osobno sam sklon vjerovati da si se upleo u neke političke razmirice i poput pravog filozofa izabrao pogrešnu stranu, i to onda platio glavom. I istodobno usmjerio *povijest* sve tamo do Heideggera, samo s tom razlikom što se on izvukao.

Grah ti je bio mrzak ne samo zato što stvara nadutost i time šteti duši, kako si mislio, nego i zbog moralnih razloga. Općenito je poznata tvoja skromnost – tá bunio si se protiv bilo kakvog posjedovanja imovine! – kao i tvoja moralnost. Zato si i preporučivao da se ljubav-

nim užicima treba predavati zimi, a nikako ljeti, dok su proljeće i jesen bili *tako-tako*, premda si bio uvjeren da u svim okolnostima štete zdravlju. Povjesničari vjeruju da ti je grah došao glave budući da te izgledom podsjećao na spolne organe, a njih si prezirao. Što se mene tiče, priznajem da cijenim tu tvoju ludost, jer ona u konačnici dokazuje da su *Nebesa* pravedna i da si zaista bio neobičan i velik čovjek.

Na kraju bih ti, ako se slažeš, postavio pitanje koje mi ne da mira. Vjerujem da si više puta bio u Hadu, vjerujem da si prošao kroz *metempsihozu*, ali isto tako znadem da je bilo i više Pitagora. Bio je jedan Pitagora koji se uspješno bavio liječništvom, drugi je imao dugu kosu i bio boksač. Za ostale sam zaboravio čime su se bavili, ali se sjećam da su se bavili i nekim od umijeća koja se i tebi pripisuju. Dakle, ako pođemo od pretpostavke da nisi potpuno izmišljen, nego da si ipak postojao, moje pitanje glasi: Koji si ti zapravo Pitagora: onaj matematičar, liječnik, boksač ili neki drugi? Nestvaran poput povijesti, ili stvaran poput mita?

Mračni Heraklito,

nitko nije ostavio tek nekoliko fragmenata svojih djela, a ipak tako snažno utjecao na kasniju filozofiju. Kažu da je neki Krates iz tvog rodnog Efeza prenio u Grčku tvoju glasovitu knjigu „O prirodi“, rekavši kako je potreban *delski romac* da bi se prodrlo u njezinu dubinu. Slično je bilo i mišljenje perzijskog kralja Darija. On ti je čak napisao pismo u kojemu hvali tvoje djelo, a tebe naziva „mudrim čovjekom iz Efeza“. Ipak, i on primjećuje da je knjiga „teško razumljiva“ te da „čak ni najbolji poznavatelji nauke ne znaju koje je (njezino) ispravno tumačenje“. Koliko je to kralja mučilo, govori i to da te pozvao da čim prije dođeš na njegov dvor kako bi mu razjasnio svoje spise i pomogao mu da se uključi u grčku kulturu. Usput ti je bacio udicu, tvrdeći kako Grci baš nisu skloni „isticati svoje mudre ljude“ te da ćeš kod njega imati „svaku počast i lijep i dostojan razgovor“.

Ti si to odbio, odgovorivši da ne možeš doći u Perziju jer se groziš „svakog sjaja“ i jer si zadovoljan malim, što i odgovara tvome duhu. Ne znam što bih na to rekao. Je li to bila tvoja oholost i težnja za još većom slavom? Ili si doista toliko prezirao ljude da si i jednog *poluboga* kao što je bio perzijski kralj počastio odbijenicom? Vratit ću se još na to, ali sada mi dopusti da kažem nekoliko riječi o onome što te proslavilo.

Bio si prvi koji nije tražio *prapočelo* svijeta, neku pratvar ili supstanciju, nego si *vječno kretanje* proglasio suštinom svega što postoji. Sve je u vječnom kretanju kojim upravlja *Logos*, i koji kroz borbu suprotnosti uspostavlja red i harmoniju. Zato si i rekao da se *svjetska vatra s mjerom pali i s mjerom gasi*, zar ne? Ako te ispravno tumačim, *vatra* je tu mišljena kao neka vrsta metafore za to vječno kretanje, za taj put prema *gore* i *dolje*, za taj vječni ciklus života i smrti, umiranja i rađanja kojim ravna *Logos*, taj vječni zakon kozmosa.

Neću ti sada zanovijetati nekim tvojim posve neobičnim idejama kao što je ona da je uobraženost u stvari epilepsija. Ili tvrdnjom kako Sunce nije veće nego što izgleda. Važnije mi je pokušati dokučiti zašto si tako zamršeno pisao. Jesi li time *urekao* filozofiju za sva vremena? Učinio je toliko teškom i neprohodnom da se filozofi više iscrpljuju u tumačenjima onoga što je netko od njih mislio, nego u nalaženju novih *kozmičkih sveza*? Primjerice, da uzmeš u ruke Hegelovu „Fenomenologiju duha“ ne znam bi li je i ti do kraja razumio. Doduše ima onih koji tvrde da je njegovo štivo, općenito uzevši, posve šarlatansko i nerazumljivo jer počiva na fantazijama o *svjetskom duhu* kao tobožnjem kreatoru povijesti. No, unatoč tomu, ipak je u očima velikog broja filozofa ostao neupitna veličina. Dakle, sežu li tvoji prsti tako daleko? Mora li filozofski jezik biti toliko *neprirodan* da ga teško razumiju čak i oni koji se njime služe?

Tubitak je biće koje se ne pojavljuje naprosto među drugim bićima. Ono se, naprotiv, ontički odlikuje time što se u tom biću u njegovu bitku radi o samom tom bitku. Ali tada tom ustrojstvu bitka tubitka pripada, da se on u svojem bitku odnosi prema tom bitku kao bitak.

To su, dragi moj, dvije rečenice iz jedne od najglasovitijih filozofskih knjiga 20. stoljeća, iz Heideggerova djela „Bitak i vrijeme“. Dopire li tvoj *mрак* dalje i od danjeg svjetla? I mora li tako biti?

Ne vjerujem da ću ikada dobiti posve jasan odgovor na to pitanje, ali možda dio odgonetke leži u naslućivanju Diogena Laertija koji misli da si pisao tako teško i mračno jer si se bojao da bi tvoja djela *mogla postati popularna i time prezrena*. Ako je tako, onda je to žalostan način da se postigne božanska slava, ali i prilično opasna zabava. Možda je baš to razlog da danas nikakva učenost nije na cijeni, a kamoli tako *visokoparna i himbena*. Danas se, dragi moj, traži upravo suprotno: *popularno štivo* koje mogu razumjeti i *najneukije prirode*. U protivnom te nema među živima. Ti si možda imao sreću da u tvoje doba nije postojalo

tahogeno vrijeme koje život svodi na brzu prolaznost pa si zato toliko trajao. Ali danas je *doba osvete*. Plaća se cijena za grijeh učenosti! Ne samo ti nego su i svi poslije tebe pokopani u *kolektivnu raku zaborava*. Nema delskih ronaca, niti se mogu unajmiti. Finito! Preteški za ovo *lepršavo vrijeme*, za ovu *lakoću misli*, za to *ronjenje u plićaku*. A za to si možda najvećim dijelom ti odgovoran, duboki moj Heraklite. Mogao si pisati razumljivije, pa ako hoćeš i pliće, i možda bi sve bilo *okay*. Pojijest bi imala drugi smjer, a tvoje bi ime i danas nešto značilo.

Druga stvar koju bih rado raspravio tvoja je mizantropija. Opisuju te kao ohola čovjeka koji je prezirao svijet i ljude kao nitko prije. Tvrdio si da *mnogoznanje još ne daje pamet*, što je svakako istina, ali zar si morao u taj kontekst utrpati i Hezioda i Pitagoru, Ksenofona i Hekataja? Štoviše, za Homera si rekao da bi ga trebalo dobro namlatiti i svakako izbaciti s „popisa natjecanja“. Je li to neka vrsta italske „Bijeke knjige“ što snagu crpi iz uvijek iste apsolutizacije *znanja*, a ponajviše vlastitog? Dobro, nećemo ni o tome, jer je ipak važnije znati zašto si toliko mrzio ljude da si na kraju završio u planini i ondje provodio život hraneći se travom i raznim biljkama.

Moje mišljenje je ovo: ako riječ *filozofija* izvorno znači *ljubav prema mudrosti*, onda mi je nekako posve prirodno da ona implicira i *ljubav prema bližnjemu*. Ili barem distanciranu empatiju? Ali tebi je, čini se, i to bila tlaka, mračni Heraklite. Znam da si se veoma žalio na glupost svijeta, ali ne pamtim da si govorio o pokvarenosti svijeta pa mi nije jasno zašto te glupost toliko iritirala kad je pokvarenost ipak puno gora stvar. Ili se opet varam?

Svejedno ću reći da si i tu udario temelje za stanovitu *sotonizaciju* ljudskoga roda, premda tvoja filozofija ne odiše takvim pesimizmom. Ali tvoj život, svakako! Jer život filozofa, kako ja naivno mislim, uvijek u konačnici određuje *smisao* njegove filozofije. Ili? Je li filozofija samo za mračne umove? A sretnim i zadovoljnim ljudima ne treba jer im može samo pokvariti raspoloženje?

Ne znam što bih mislio, dragi moj. Možda miješam kruške i jabuke, a možda i ne razumijem o čemu pišem. Ali ipak te molim da mi dopustiš još nekoliko redaka.

Kao što rekoh, osamio si se i živio u planini. Zbog toga si, kako pišu tvoji biografi, dobio vodenu bolest pa si se morao vratiti u grad i potražiti liječnike. No nisi im rekao od koje bolesti boluješ, nego si im radije postavio zagonetku, upitavši ih: „Jeste li u stanju stvoriti sušu od poplave?“ Jasno je da nisu shvatili kako aludiraš na preveliku količinu tekućine u vlastitom tijelu pa si se, razočaran u njihovu pamet, okrenuo i otišao u štalu. Vjerovao si da će ti toplina stajskoga gnoja izvući vodu iz tijela, ali to se nije dogodilo. Ubrzo si umro.

Drugi se opet zaklinju da si svojim slugama naredio da te prekriju kravljom balegom kako bi ti njezina toplina istjerala tekućinu iz tijela. Ali si drugog dana umro, a tvoje su tijelo navodno pojeli psi. Žao mi je ako si tako završio, ali ti se ipak divim koliko si bio gord i ohol i u najtežim trenucima. Radije si ostao „dubok i mračan“ nego da liječnicima kažeš o čemu je riječ. Skidam ti kapu, Heraklite! To je dosljednost!

Športski Protagoro,

to su bila vremena! Filozofija je bila pravo športsko natjecanje. Zanimljivije i od hrvanja. Ljudi su danima pripovijedali o tebi, Hipiji, Prodiku i Gorgiji i s nestrpljenjem očekivali spektakl. Bili ste njihovi bogovi. Doduše, neki misle da je filozofija nastala iz gonetanja koje je bilo svojevrsna igra, i to prilično smrtonosna. Takvi predlažu da se Sfinga promovira u majku filozofije jer je ljudima postavljala onu glasovitu zagonetku: „Što ujutro hoda na četiri noge, u podne na dvije, a navečer na tri noge?“ Ako bi prolaznik dao pogrešan odgovor, Sfinga bi ga smjesta ubila. Kad je jednoga dana Edip točno odgovorio, rekavši da je to čovjek, koji kao dijete puže na četiri noge, u zreloj dobi hoda na dvije, a u starosti se koristi štapom, Sfinga se od jada bacila sa stijene i usmrtila.

To da ti i tvoji momci niste bili nikakvi intelektualni sadisti, jasno je iz vašeg bogatstva, no za Sfingu baš i nisam siguran. Zašto je ubijala one koji nisu točno odgovorili? Zašto je tuđim životom naplaćivala neznanje, a vlastitom smrću znanje? To ostaje pitanje za nekog budućeg Edipa. Zato se okrenimo Huizingi koji je lijepo napisao: “Djelovanje sofista potpuno se događa u sferi športa“, a to znači intelektualnog nadmetanja da bi se protivnika porazilo i prigrabilo slavu. Pritom su lukavost i slatkorječivost bili važniji od samih argumenata, baš kao i u naše dane. Pridobiti publiku na svoju stranu bijaše sveta zadaća.

Naličje te svetosti svakako je i kasnije preziranje sofista kao putujućih intelektualnih trgovaca, iako sama riječ „sofist“ nije oduvijek imala te negativne konotacije. Eshil ju je upotrebljavao s respektom, držeći da su sofisti bili i Prometej i Palameda i to zbog svoje mudrosti i velikog znanja. Ali sve izgleda bolje u davnini nego u sadašnjici, zar ne, športski Protagoro?

Već sam te pohvalio kao prvog i najvećeg, a sad te hvalim i kao onoga koji je prvi počeo naplaćivati svoje poučavanje u govorništvu. Pod tim pojmom, jasno, podrazumijevam svu poznatu mudrost što izvire iz govora i mišljenja. Povijest te pamti i po stavu da je „čovjek mjera svih stvari“. To nije samo programatski stav za svaki budući relativizam, uključujući i ovaj današnji koji sve više nalikuje na neku vrstu *duhovne diktature*, nego i za svaki agnosticizam. Ako je čovjek mjera svih stvari, onda je bog nepotreban. Čak su nepotrebni i grčki bogovi koji, istini za volju i nisu bogzna kakvi, jer imaju ljudsku naravi, suviše se upliću u svjetovne poslove, a i nemoćni su pred Sudbinom.

Stav je dalekosežan i zato je preživio, ali poznavatelji kažu da ti nisi preživio njegove posljedice. Moja je teorija da su tvoji sunarodnjaci voljeli svoje bogove jer su se s njima osjećali nekako toplije. Jest da su ih bogovi često kažnjavali i mučili, da im je trebalo prinostiti žrtve, ali su zauzvrat dobivali njihovo *društvo*. A *društvo* je po definiciji toplina, ne samo u fizičkom nego i u duševnom smislu. To je razlog zbog kojega čovjek ne voli biti sam. A svijet bez bogova bio bi upravo takav. Hladan poput slika slavnoga de Chirica.

Iako si postao slavan i bogat, tvoji ti nisu oprostili što si – makar i indirektno – doveo u pitanje egzistenciju Olimpa. Lijepo su te osudili i protjerali. Navodno si tom prigodom doživio brodolom i poginuo. Ako je tako, onda ti je Posejdon na zoran način pokazao kako se ne treba previše igrati čak ni sa *sumnjivim* bogovima.

Ali prije nego što se rastanemo htio bih reći da je još jedna tvoja misao bila dalekosežna. Za svoje podučavanje uzimao si novac, i to zbog toga što si vjerovao da ljudi više cijene ono što plate nego ono što dobiju badava. To je po mom sudu još istinitije od tvogjeg slavnog fragmenta. Za to nema boljeg primjera od dobrote. Ona se daje badava i zato nije na cijeni. Slično je i s ostalim vrlinama. Zbog toga je i moguće da danas Clintonovi zarade sto milijuna dolara za svoja tričava predavanja, ili da se jedan isprazni Blair obogati na glupom ponavljanju onoga

što je činio dok je bio na vlasti. Ne, oni nisu ni mudri ni oštroumni jer inače ne bi bili to što jesu. Oni su propadajuća verzija sofista. Samo još uzimaju masne honorare.

Pogledaj Hipiju! Bio je sveznadar, akrobat pamćenja i mogao govoriti o svim temama. Njegovi su nastupi bili prave predstave (*epideiksis*) na kojima je publika doživljavala istinsku intelektualno-natjecateljsku katarzu. A Gorgija? Obogatio se svojom vrsnoćom toliko da je u Delfima mogao postaviti golemi kip od čistoga zlata. A ovi današnji zgrću novac na prosječnosti i praznom govoru, na knjigama u kojima ništa ne piše (svakako puno manje nego u spisima tajnih službi), na „otkrićima“ koja nikoga ne uzbuđuju i na predavanjima na kojima nema ni strasti ni pravog uzbuđenja.

Svijet se uistinu srozao na *lake droge* poslije kojih je buđenje maglovito i turobno. Grčki bogovi su odavno nestali, a *današnji* nije čak ni tema. Pobjedio si, dragi Protagora! Čovjek je zaista postao mjera svih stvari.

Magični Empedoklo,

samo si napola stvaran, a ostalo je mit. I to privlačan kako to već i jesu maglovite stvari. O tebi se govori kao o pjesniku, piscu tragedija, autoru političkih i umjetničkih tekstova, čudotvornom liječniku, magu, pa i bogu. Pripovijeda se da si jednom ljudima spasio ljetinu tako što si uz pomoć mjehova od magareće kože uhvatio vjetrove. Nakon toga su te prozvali *kolisanemasom* (koji odbija vjetrove). Drugi put si grad spasio od zatrovane rijeke od koje su muškarci umirali a žene pobacivale, i to tako što si druge vode *ulio* u njezino korito. A i neku si ženu držao punih trideset dana na životu bez disanja i kucanja srca.

Aristotel za tebe kaže da si izumio retoriku i da si bio slobodouman čovjek neraspoložen prema svakoj vrsti vladavine. Drugi opet govore da si bio samoljubiv, hvalisav, spreman na osvetu te da si zavodio narod. A ti o sebi kazuješ:

*... Ja među vama boravim kao besmrtni
bog, ne više kao smrtan čovjek, poštovan od svijuu, kao
što treba, ovjenčan trakama i rascvjetanim vijencima...*

Pjesnik sniva, a filozof mnije! To mi pada na pamet kad razmišljam o tebi. I zato je tako teško razabrati što je kod tebe zanos, a što filozofija. Tim više što si pisao u stihovima, oponašajući Parmenida ili Ksenofana, već prema tome tko te ogovara. Možda si bio i Pitagorin učenik, a ako jesi, onda bi moglo biti točno i to da si mu ukrao predavanja i zbog toga bio isključen iz sekte. U svakom slučaju, tvoje je učenje bilo ovo: postoje četiri elementa: vatra, voda, zemlja i zrak. Njih povezuje prijateljstvo (ljubav), a rastavlja borba (mržnja).

*Sjajni Zeuse, i životvorna Hero i Aidoneju,
i Nestis koja svojim suzama vlaži izvor smrtnog života.*

Tako ti pjevaš, pri čemu je Zeus vatra, Hera – zemlja, Aidonej – zrak i Nestis – voda. Oni se neprestano mijenjaju i to nikada ne prestaje jer je vječan ovaj poredak stvari:

*Čas Ljubav spaja sve u jedno,
čas opet sve (stvari) odlaze na razne strane
zbog mržnje (koju stvara) Zavada.*

I još *budistički* poučavaš kako duša poprima različite oblike života:

*Bio sam jednom dječak i djevojka, grm i ptica,
i riba koja skače iz mora.*

Ono pak što bi moglo biti posve točno jest to da si rođen u Akraganti na Siciliji u uglednoj obitelji koja je imala ergelu konja. Možda si na jednoj olimpijadi pobijedio u utrci konjskih zaprega i tada žrtvovao vola napravljenog od meda i ječmenog brašna, kako svjedoči Satir.

Ako je istina da si pronašao retoriku, onda je vrlo vjerojatno i to da si se izražavao snažno, koristeći se metaforama i drugim pjesničkim figurama ne bi li proizveo što dostojanstveniji dojam.

To govore oni koji tvrde da si bio i veoma bogat i da si mnogim djevojkama poklanjao miraz kako bi se mogle udati. A onda si nakon jedne gozbe jednostavno ispario i nikad te nitko više nije vidio. Jedni su tvrdili da si to učinio zato što si na taj način htio dokazati da si zaista bog, budući da se samo bogovi ukazuju i potom netragom nestaju. I dodaju da si se bacio u krater Etne, ali da je plamen kasnije izbacio tvoju sandalu od bronce i tako razotkrio prevaru. Drugi opet svjedoče da si zbog istog razloga otputovao u Grčku, točnije na Peloponez, i da se nikada više nisi vratio.

Što je od toga istina, magični moj prijatelju? Bilo bi veličanstveno da si bio toliko duhovit i stvarno se bacio u Etnu. Zar život ne bi vrijedio

takvog pothvata i takve zabave? No ako nisi, ostavimo pokoljenja da u to vjeruju. Od *viška pjesništva* duša ionako ne postaje gora.

Ima i jedna stvar u tvojoj biografiji koja zavrjeđuje stanovito povijesno rasvjetljenje. Čini se da nema dvojbe o tome da si prezirao kraljeve, ali da si se sam kraljevski držao. Oblačio si se u purpurne halje i zatezao zlatnim pojasom. Nosio sandale od bronce te lovorov vijenac na glavi.

Zašto si to činio? Ne znam boljeg objašnjenja od onoga koje proizlazi iz Darwinovih spisa: takvo *kočoperenje* i *lickanje* moglo bi biti jedan vid evolucijske selekcije i prirodnog odabira. Stanoviti *animalni instinkt* na kojega apelira i svaka moda. A budući da taj *instinkt* ima veze i s parenjem čini se da je ukrašavanje zapravo iskazivanje želje da se bude *odabran* kao seksualni partner. S vremenom je to, naravno, poprimilo i širu dimenziju: aspiraciju na društveni status i moć. Evo jednog zgodnog povijesnog primjera:

Poznato je da je Francuska revolucija donijela strahovladu koja je uz ostalo muškarcima i ženama oduzela i *spol*, učinivši ga u neku ruku *neutralnim*. Moda je na trenutak zbrisana s lica zemlje, a tijelo skriveno u krpe. No u prvim godinama *termidora*, dakle nakon jakobinske tiranije, stvari su se brzo vratile u kolotečinu. Ljudi su se počeli odijevati tako da su jedni drugima gotovo na nos nabijali svoju seksualnost. Žene razgolićuju grudi, noseći draperije od lakog muslina, a one najkuražnije – potpuno nage, umotane samo u gazu – šeću javnim parkovima.

Štoviše: kako bi još više istakli tijelo, muškarci i žene običavali su navlažiti svoju muslinsku odjeću i tako mokri do gole kože izlaziti na ulicu. Podjednako zimi kao i ljeti! Posljedica je bilo strahovito širenje tuberkuloze među Parižanima, ali kočoperno u čovjeku bijaše jače od svih liječničkih upozorenja.

Pa i *piercing*, dragi moj Empedoklo, nije nikakva izmišljotina našeg vremena. Sve je to već jednom bilo, nestalo i opet se vratilo. Krajem 19.

stoljeća u modi je bilo bušenje ženskih bradavica kako bi se u njih mogle umetnuti zlatne igle ili prstenje. Dame su vjerovala da to grudi čini oblijima i da se potpunije razvijaju. Neka je Parižanka u ondašnjem ženskom časopisu otvorila srce: „Mogu samo reći da oni nisu ni najmanje neudobni ili bolni. Dapače, lako trenje i klizanje prstenja izaziva kod mene osjećaj dražkanja!“

Zašto te time gnjavim? Zato da osporim božansko u tebi? Ili da ismijem tvoje zlato i purpur? Ni jedno ni drugo, dragi moj magični prijatelju! Samo želim naglasiti koliko si bio normalan i kao čovjek. Usput, reci mi iskreno, jesu li te jako žuljale sandale od bronce?

Hrabri Sokrate,

poznato je da si mnogo gnjavio Atenjane, pokušavajući ih izvesti na put znanja i vrline. Mnogi te zbog toga nisu voljeli pa su te posprдно nazivali „brbljavcem oko zakona“ i „opčiniteljem Helenā“. Aristofan te ismijavao u svojim komedijama kao opću davež, a Nietzsche prezirao zbog tvoje filozofske *dekadencije*, odnosno uništavanja onog *dionizijskog* u grčkoj kulturi. Tukli su te, čupali za kosu, prezirali i ismijavali, a jednom te neka budala i nogom udarila.

Usprkos tomu povijest te pamti kao moralnog kolosa, kao prvog filozofa kojeg je svjetina poslala u smrt i kojega je proroštvo u Delfima proglasilo najmudrijim čovjekom u cijeloj Grčkoj. A to svakako govori i o tome da je *povijest* nepredvidljiv sudac koji ima svoje osobite kriterije, nekad ovakve, a drugi put onakve.

Ja osobno cijenim tvoju *ružnoću* jer mi se čini da je povezana s tvojom fizičkom snagom i hrabrošću. Možda to zvuči proizvoljno, ali teško mogu zamisliti nekog *mistera* ljepote koji bi imao tvoje fizičke i duševne kvalitete. Ljepota je po prirodi krhka pa bježi i od snage i od kuraže. Za nju su više svila i kadifa negoli štit i mač. Poznato je da si u Bitci kod Delija svojom snagom i hrabrošću spasio svog učenika Ksenofona kad je pao s konja i gotovo zaglavio. Isto je tako poznato da si se, dok su drugi panično bježali s bojnoga polja, mirno povlačio, smjerno se osvrćući lijevo i desno kako bi mogao odbiti napad. Kad si za takvo držanje dobio *nagradu za hrabrost*, darovao si je Alkibijadu, prelijepom i razuzdanom atenskom aristokratu i to, kako kroničari bilježe, zbog „nježne ljubavi“ koju si spram njega osjećao. Ali kroničari bilježe i to da je taj *ljepotan* dva puta pobjegao iz Atene i prešao na stranu neprijatelja. Jedanput na stranu Spartanaca, a drugi put na stranu Perzijanaca. Je li to dovoljno za moju teoriju?

Kakav si bio na bojnom polju, takav si bio i u filozofiji – uporan i nepopustljiv. Naročito si volio uzimati na zub one koji su imali visoko mišljenje o sebi, dokazujući im da su zapravo budale. Ta te navada došla glave, a način na koji si uklonjen postao je primjerom kako se riješiti nepoćudne osobe. Kako ukloniti čovjeka kad dirne u naše interese. Kako ukloniti čovjeka kad je pametniji i pošteniji od nas. Kako ukloniti čovjeka čije nas postojanje posramljuje i pred lice svijeta iznosi našu bijedu...

Podsjetimo se kako je to bilo. S Menonom si postupio kao što si postupao sa svakom atenskom umišljenom i pokvarenom budalom. No ovaj je bio dovoljno utjecajan i osvetoljubiv pa je najprije pobunio Aristofana i njegovu družinu. Oni su te ismijavali i izlagali stalnom ruglu. Onda je na scenu stupio Milet koji te, sada već sasvim ozbiljno, optužio zbog navodnog bezboštva i kvarenja mladeži. Nakon što je Milet podnio tužbu, govor pred sudom i porotom održao je jezičavi Polideukt. Govor koji je Polideukt izgovorio, napisao je sofist Polikrat (ili Anit, kako drugi kažu), a cijelu je operaciju koordinirao i pripremio Likon. E sad, da si kojim slučajem moj suvremenik, rado bih te zapitao: „Na što te to podsjeća?“

Ali krenimo dalje. Mogao si i pobjeći, ali nisi htio i radije si ispio *kukutu*. Svojom si smrću potvrdio vlastita načela od kojih je jedno bilo „poštovanje zakona“. Paradoksalno je pak to da su te u grob otjerali i neki od onih koje si i sam protežirao. Zato što si šibao po demokraciji kao vladavini neobrazovane svjetine? Ali i tiraniji kao zapravo jednakom zlu? Ili pak zato što si im se svima popeo na glavu, tvrdeći da Atenom trebaju upravljati *aristokrati znanja*, a to znači oni najbolji? Oni koje si poučavao i koji su se poučiti dali?

Nastavak tvoje pripovijesti jednako je klasičan i tipičan. Nakon tvoje smrti Atenjani su se pokajali pa su tvoje krvnike protjerali u progonstvo, a Mileta osudili na smrt i pogubili. Tebi su u Pompeionu podigli spomenik u bronci koji je izradio glasoviti Lizip. Euripid je zavapio: „Ubili ste, ubili ste Muzina slavu, premudrog, nevinog!“ A Hegel je

koju tisuću godina kasnije zapisao kako je tvoja smrt zapravo bila tragedija same Atene i početak njezina urušavanja i propasti. Naravno, ti od toga nemaš mnogo koristi, a čini se ni kasnija pokoljenja.

Pitagoru je napadao neki Kilon iz Krotona, a Homera je za njegova života napadao Siager, a poslije smrti Ksenofan iz Kolofona. Hezioda je za života mrcvario Kekropos, a poslije smrti onaj isti Ksenofan. Pindara je ocrnjivao Amfimen s Kosa, a Talesa Ferekid, Bijanta pak Salaros iz Prijene, Pitaka onaj Antimedit i onaj Alkej. Anaksagoru je napadao Sosibije, Simonida – Timokreon... Drugim riječima: povijest te ljudske navade stalno se vrti u krug, ne prestajući ni danas. Ah da, gotovo sam zaboravio: Homera su Atenjani kaznili s 50 drahmi jer je tobože bio lud!

Preskačem ovdje tvoje opservacije o smrti kao „dugotrajnom snivanju bez snova“ ili u boljem slučaju, kao prijelazu u drugi svijet (Had) gdje ćemo opet moći sresti stare prijatelje i razgovarati s junacima. Preskačem i činjenicu da ništa nisi napisao, govoreći kako knjiga šuti kad je nešto pitamo pa si stoga filozofiju razvio kao živ i strastven dijalog. Preskačem i tvoju Ksantipu koja možda i nije bila tako strašna kao što legenda prenosi, pa i tvrdnju da si imao još jednu ženu po imenu Mirto... Zanima me tvoja temeljna tvrdnja da je posve *nemoguće da bi netko znao što je dobro, a činio zlo*. Jer na njoj počiva tvoja antropologija, tvoj moralizam, tvoje apolinijsko shvaćanje znanja kao istine i najvišeg dobra.

Moje skromno znanje mi ne dopušta da raspravljam o tome s takvim dijalektičarom kao što si ti, pa radije podsjećam na darovitog Ovidija koji je ovako pjevao: „Ja vidim i odobravam ono što je bolje, ali slijedim ono što je gore“. Ili na Aristotela koji dokazuje da vrline svoje sjedište imaju u iracionalnim dijelovima duše, a ne u razumskom (*Logosu*). Ili na cijelu onu plejadu mudrih glava koje su se klele da se vrlina ne može steći, kao ni genijalnost, jer je ona urođena i jer se očituje u nastrojenosti...

Što time želim reći? Ništa osobito, samo podsjećam...

Veseli Demokrite,

materijalizam je *zavodljiv* jer djeluje zdravorazumski i logično. *Sirov* je, jer ne zahtijeva prevelik napor duha, a uvijek je i nekako *antropocentričan* budući da smjera na to da čovjeka učini gazdom i izrabljivačem svijeta. I ti si materijalist (atomist), ali tvoja nauka nije takva. Ona je plemenita, produhovljena i etična. Osim toga, za života si bio skroman i radostan. Ali istodobno i najveći znalac svog vremena. Proputovao si više no itko: u Egiptu si učio geometriju, u Perziji posjetio Haldejce, a bio si i na Crvenome moru. U Indiji si se družio s golim isposnicima. Čak si i u Etiopiju stigao. I danas te smatraju najvećim prirodoslovcem staroga vijeka, a ti si živio u nekoj skromnoj kućici u svojoj rodnoj Abderi. Neprimjetan si bio i u Ateni. Zato kažu da si rekao: „Dođoh u Atenu, a nitko me ne prepozna.“

Možda je tome donekle kumovala činjenica da si bio suvremenik Sokrata i sofista kojima tvoja *fizika* više nije bila zanimljiva, budući da su na dnevnom redu stajale etika i antropologija. Ali to ipak ne može biti glavni razlog. Zato bih rekao: doživio si duboku starost (neki govore čak 109 godina!) upravo stoga što si s osmijehom na licu i s mirom u srcu prihvatio ono što je do savršenstva razvila moderna kultura: *prešućivanje*. Ti si znao za Sokrata, ali Sokrat nije znao za tebe. Platon te uopće ne spominje (čak ni ondje gdje bi morao), ali je svejedno htio spaliti sve tvoje knjige jer mu je bilo neugodno tvoje *sveznadarstvo*. Iako ono nije bilo *sofističko*, nego utemeljeno na proučavanju i golemom iskustvu. Nikad se nisi hvalisao, prezirao si slavu, ali si rekao da si najviše proputovao i najviše mudrih ljudi sreo, budući da to bijaše istina. I opet te Atena zanijekala.

Istini za volju, kad si prorekao neki događaj, svjetina te uzdigla, ali to nije bilo intelektualno priznanje koji si zaslužio. Možda je zato s tvojom smrću zamrla i tvoja nauka. Tek te kasnije uskrsnuo Epikur, ali

na prilično površan način. Ponovno si oživio u novom vijeku, a cijenio te i Einstein.

Moram reći i ovo: osnove atomizma primio si od svog učitelja Leukipa (oko 500. g. pr. Kr.), za kojega neki sumnjaju je li uopće postojao. Kako atomizam poznamo iz tvojih spisa (odnosno predaje), svu nauku pripisujem tebi kako bih si pojednostavnio posao. Ono što bi i moglo biti Leukipovo, u mojim je očima tvoje, jer si razvio sveobuhvatan filozofski sistem.

Dok su Empedoklo i Anaksagora osporavali postojanje praznog prostora (nebitka), ti tvrdiš da ne postoji samo punoća, tvarnost, nego i praznina koja je ništa. Drugim riječima: ne samo da postoji bitak nego postoji i nebitak. I dalje: ništa ne postaje ništa; što jest, to ne propada; sve bivanje samo je promjena. Postoje samo atomi i prazan prostor. Iz vrtloga atoma nastaju pojedini predmeti i tako se kaos rastvara u kozmos, tj. uređen svijet. Pritom ništa ne ostaje stalno nego se svijet, uvijek propadajući, neprestano obnavlja, ali se nikad ne ponavlja. U tom svijetu čovjek je *mikrokozmos*, također sastavljen od atoma. Sve je gibanje, gibanje atoma i to bez ikakva vanjskog utjecaja na njih, ali vazda po nuždi.

Tako si, veseli Demokrite, isključio svako nadzemaljsko uplitanje u naš svijet, pa si čak i pijetlovo kukurikanje u zoru objasnio na taj način. Pijetao ne kukuriče zbog nekog vanjskog razloga nego zato što tek u zoru sva hrana dolazi u sve dijelove njegova tijela i on postaje potpuno sit. I to obznanjuje svijetu.

Iako tvoja nauka na prvi pogled djeluje sirovo, ona to nije zahvaljujući tvom plemenitom umu. Učio si da su ljudi, kao i ostala živa bića, izašli iz vode i mulja, ali si ipak dušu uzdigao iznad tijela. Prikazao si je kao skup *vatrenih atoma*, koji nisu bitno različiti od onih koji tvore ostale stvari, no ipak si im pridao finija svojstva i veću odličnost. Zato je ona u tvojim očima vrjednija, što opet znači da si u svojoj *atomistički*

monizam unio stanoviti *dualizam*. Ali ta te nedosljednost ne unizuje nego uzvisuje, dragi moj veseli filozofe! Štoviše, učio si da u svim stvarima ima ponešto atoma vatre pa je tako cijeli tvoj svijet postao *oduhovljen*. A tvoj je materijalizam na mala vrata *pripustio* i ponešto *duha*.

Zato ni u etici stvari nisu *do kraja* materijalističke. Početni *eudemonizam* prevladavao si nekom vrstom intelektualizma budući da si tvrdio da se moralnost čovjeka sastoji u *razboritom* djelovanju i *razboritim* težnjama. Takva razboritost traži i odricanje od nekih užitaka i naslada zbog onih plemenitijih. Zbog toga se ne treba iz straha suzdržavati od grijeha, nego zbog dužnosti. Kažeš: „Dobar nije onaj koji ne čini krivo nego onaj koji ne želi činiti krivo.“ Kriterij dobra tako ne ostaje na razini (tjelesne) ugone, nego se vraća razboru (duši). I tako postizemo duševni mir i sklad.

Usudio bih se reći da je to – za jednog materijalista, čiji sistem kipti od životne vedrine i optimizma – prilično blizu idealu *svetačke* etike. Jer sveci nisu oni koji su bezgrešni, takvih ljudi, mislim, uopće nema, nego oni koji se svim silama opiru grijehu. Vrlina je u opiranju! A opiranja nema ako sve prepustimo osjetilima i požudi, zar ne, mudri Demokrite?

Mogli bismo to ovako zaključiti: sreća nije ni u hrani ni u zlatu, nego u duši, ona je stan božanstva, od nje ovisi i dobro tijela. Zato je savršena duša bolja od savršenosti tijela. Sreća nije posljedica uživanja, nego razmišljanja. Znanje je bitan sastavni dio kreposti.

Koliko si plemenit bio, veseli moj Demokrite, pokazuje i način na koji si umro. Herimp priča, a Diogen Laertije prenosi: bio si veoma star i blizu smrti. Tvoja je sestra bila zabrinuta jer se bojala da bi mogao umrijeti za vrijeme svetkovine u čast božice Demetre i da bi je to moglo spriječiti da prinese žrtvu. Kad si to opazio, naredio si joj da bude hrabra i da ti svakog dana donese tople kruščiće. Te si kruščiće prinosisio

nosu, udišući njihov miris i toplinu. Tako si izdržao ta tri dana i odmah potom ispustio dušu. Bez boli, doživjevši sto devet godina (kako opet tvrdi Híparh). Ima i drugih verzija, ali meni se najviše sviđa baš ta. Pokazuje te kao čovjeka koji je i na samrti brinuo za tuđu dušu. Unatoč tome što je sastavljena samo od atoma.

Plemeniti Platone,

tvoje grandiozno djelo nadilazi snagu mog uma pa ti se mogu samo iskreno diviti. Poput čovjeka što se na obali divi beskrajnu morskog pučine. Spominjem more jer znam da si se prigodom puta u Egipat teško razbolio i da su te tada liječili egipatski svećenici. I to morskom vodom! Kad si ozdravio, rekao si: „More ispire svako zlo ljudsko“. A ja tome dodajem: tvoja filozofija isto tako dušu čini plemenitijom! Zato nikada Karlu Popperu nisam oprostio što te svrstao u preteče totalitarizma iako, ruku na srce, tvoje djelo daje povoda i za takvu klevetu. Ali što bi čovjek bio kad se ne bi raspoznao i po namjerama? A one su u tvom slučaju bile plemenite, kao što je bilo plemenito i tvoje podrijetlo.

Kad bih ja trebao ukratko definirati tvoju filozofiju, skromno bih rekao da si prvi koji je stvarno otvorio vrata Bogu. Spoznao si *Božji plan* u *idejama* kao i nestalnost i promjenjivost ovoga *svijeta pojava* u kojemu živimo poput *sljepaca*, vjerujući da je on jedini i pravi. A on je tek napola *bičevit*, jer istodobno *i jest i nije*. I zato je samo *svijet ideja* božanski *mrtav* i istodobno *najživlji* budući da po njemu sve postoji i opstoji. Da nema savršene dobrote, savršene ljepote, savršene pravdnosti... kako bi ih uopće bilo u našem svijetu? Zato kažem da si odškrinuo vrata Bogu (a zatvorio ih prirodi).

Mudriji od mene to ovako opisuju: “Kao što je u stara vremena u tragediji kor bio jedini glumac koji je vršio radnju – pa je Tespis, da bi koru dao malo odmora, kasnije uveo jednoga glumca, Eshil drugog, Sofoklo trećeg i tako usavršio tragediju – tako je i u filozofiji bilo. Najprije se u njoj raspravljalo samo o jednom predmetu, naime o prirodi; Sokrat je dodao drugi predmet – etiku, a Platon treći – dijalektiku, i tako filozofiju doveo do savršenstva.“

Doduše, uvijek se nađe i onih koji kleveću čovjeka pa je tako i neki Onedor tvrdio da si većinu stvari prepisao od komediografa Epiharma, ali ja u to ne vjerujem. A i da je istina, danas to ne bi ništa značilo. Svijet bilježi pobjednike i ne pita za putove do slave.

Ali vratimo se Popperu. Istina je da si u svojoj *utopiji* – o sretnom i pravednom životu ljudi – državu koncipirao kao neku vrstu kolektivističke nemani koja proždire slobodu i autonomiju pojedinca. U najboljoj namjeri ispalo je tako da je država *sve* a pojedinac *ništa*, da je država *telos* (svrha) a čovjek puko *sredstvo*. Međutim, kad se stvar bolje razmotri, moglo bi se tvrditi da si rekao samo ono što se tijekom povijesti stvarno i događalo, što se događa i danas i što će se događati i sutra, unatoč svim demagogijama o pravima i slobodama čovjeka. Tvoja je želja bila, tako to ja razumijem, da koncipiraš savršenu državu, dakle državu koja će biti *mudra, hrabra, umjerena* i *pravedna*. I tu si se prevario. Ljudski materijal s kakvim povijest i svijet raspolažu jednostavno nije dovoljno prikladan za takvu ideju. Jer kad se dobije malo više na pravednosti, izgubi se na hrabrosti, a kad se postigne umjerenost, izgubi se na mudrosti. Russell je to lijepo rekao: „Svijet nije ispunjen nekim božanskim planom nego je mješavina zbrke i slučajnosti.“ A ja bih dodao: – Po pitanju Boga s tim se riječima ne moramo složiti, ali po pitanju ljudi čini se da ne bismo trebali biti daleko od suglasnosti.

Mogu zamisliti da te silno pogodila smrt tvog učitelja Sokrata i da si se zato s toliko žara bacio u politiku. Ali tvoja ideja, po kojoj bi filozofi trebali biti vladari država, budući da su najbolji, a to znači najumniji, posve je promašena. Gdje god su se umni ljudi prihvatili politike, loše je završilo. Ili po njih ili po podanike. Trebam li te podsjetiti na Lenjina? Filozofa, razbojnika i ubojicu? Dobro, sad ćeš spomenuti Marka Aurelija, rimskoga cara, koji je zaista bio plemenit i koji je uz to bio istinski filozof i čije se učenje može svesti na ovo: „Živjeti svaki dan kao da je posljednji, nikad ne biti pretjerano uzbuđen i nikada rav-

nodušan, nikada se ne povinovati tuđim stavovima – eto, u tome se sastoji savršenstvo karaktera“.

Priznajem da to možda može čovjeku priskrbiti *smirenost*, ali *pravednost* državi, vrlo teško. Uostalom, zar i ti nisi doživio fijasko kod Dionizija Starijeg? Pozvao te na Siciliju kako bi ondje ostvario svoju idealnu državu, a onda te, iz *zahvalnosti* i zato što si bio toliko *naivan*, prodao u ropstvo. I da nije bilo onog kirenskog filozofa Anikera koji te otkupio i vratio u Atenu, tko zna kako bi završio. Zato ti je moj savjet, plemeniti Platone: što dalje od politike, a posebno to vrijedi za intelektualce. Ionako su odviše osebjuni, prgavi, umišljeni, nepopustljivi i uglavnom netaleantirani za tu vrstu posla. *Narod filozofa*, kako rado Nijemci tepaju sami sebi, iz tog je iskustva iskovao i izreku koja kaže „Hundert Professoren Deutschland verloren“, što u slobodnom prijevodu znači – ako dadeš Njemačku u ruke profesora, svakako je izgubljena. Toliko bih, plemeniti Platone, imao reći o tvojoj *državi* i *politici*.

Na kraju bih dodao još ovo: koliko si god po vokaciji bio idealist, a u nekim stvarima možda i fantast, ipak si ljudski život razumio bolje i od kinika i od egzistencijalista. Zato si i govorio da je vrlina sama po sebi dovoljna za sreću, ali da je još bolje ako joj u tome pomažu i tjelesne prednosti kao što su snaga, zdravlje, zdrava osjetila i slično. A najbolje ako uz to idu i bogatstvo, plemenito podrijetlo i dobar glas. U mojim očima to te odlikuje kao mudra i realna čovjeka koji je volio život u njegovoj punini, usprkos i unatoč činjenici da je ovaj svijet u neku ruku samo *privid* onog pravog i *istinskog* svijeta pohranjenog u njedrima *ideja*, i mi, takvi kakvi jesmo, zajedno s njim.

Sve u svemu, plemeniti moj Platone, uvijek si „želio za sobom ostaviti spomenik, bilo u srcima prijatelja ili pak u spisima“, a to je u osnovi čežnja za slavom. Ona je utoliko *prirodnija* što više vjerujemo da besmrtnost sama po sebi i nije bogzna što. Doduše, ti si učio da je duša besmrtna i da prije našeg rođenja boravi u *carstvu ideja* gdje neposred-

no motri *istinu*. A kad putem *metempsihoze* opet stigne na zemlju, *pojave* što ih ovdje susreće podsjećaju je na *ideje* koje je prije gledala i tako kroz *prisjećanje* ponovno spoznaje odavno zaboravljenu istinu.

Ja ti to vjerujem, ali se pitam: Kakva je to besmrtnost u kojoj duša zaboravlja samu sebe? U kojoj se ne sjeća gdje je bila i što je vidjela? Pa tek kroz muku i privid ovoga prolaznog svijeta dolazi do spoznaje, ali ne i do *samorefleksije*? Ili da to kažem jednostavnije: ako je moja duša besmrtna, a moj identitet nije, onda mi je draža slava. Istina je da je njezina besmrtnost manje savršena, ali je zato mnogo slađa. Jer tu sam ja u središtu, sa svojim egom i u svojoj jedinstvenosti. Doduše, pomalo eteričan ali ipak s imenom i prezimenom.

Nisam siguran jesam li se dobro izrazio, ali se ipak nekako uzdam u tvoje razumijevanje. Znam da besmrtnost i bezvremenost nisu isto, ali se *za silu* mogu i poistovjetiti. Isto tako znam da je ljudski um preslab da bi mogao zorno predočiti život u vječnosti, ali istodobno i dovoljno nezasitan da ga priželjkuje. Jednako mi se tako čini da nije svejedno jesi li besmrtan kao čestica materije, ili kao dašak duha koji lebdi u najvišim sferama *Uma*, ili pak kao *zaboravljiva* duša koja mijenja tijela prema hiru *Sudbine*? Ili – a to je najteže predočiti – besmrtan na način da ostaneš *takav kakav jesi* i kakav više nikada nitko neće biti?

Dakle, pravo bi pitanje bilo: Jesu li *originali* smrtni, a *kopije* besmrtne?

Slobodoumni Diogene,

da nije bilo Aleksandra, bi li bilo tebe, Diogene? Veliki osvajač ti se divio i to su divljenje baštinile generacije sve do danas. Unatoč tomu što si bio drzak spram njega, a on blagonaklon prema tebi. Nudio ti je da izabereš što god hoćeš, a ti si ga potjerao sa sunca. Bilo je to u Kraniyonu, u tvom omiljenom gaju i borilištu pokraj Korinta. Oni koji su te poznavali tvrdili su da si prgav, svadljiv, da se voliš tući, pa i ukrasti ako treba. Istina je, živio si kao pas i to ti je priskrbilo nadimak „kinik“. Bio si beskućnik, prodali su te u roblje, ali je isto tako istina da si imao oštar um i još britkiji jezik. Šibao si po svima i općenito bi se moglo reći da si bio težak čovjek. Onakav kakve susrećemo u velegradskom podzemlju, čupavce što zimi hodaju bosu po snijegu, a ljeti se valjaju goli po užarenom pijesku. Ništa ti nije bilo strano što ti se činilo prikladnim. Svadao si se s Platonom, Demostena si smatrao običnim atenskim demagogom koji se dodvorava rulji, a prezirao si i ljude. Koliko si bio ciničan i nadmen vidi se i u onome što o tebi piše tvoj imenjak. Ali je isto tako istina, neobični čovječe, da si imao gotovo božansku moć uvjeravanja. Mnogi su te slijedili iako si, po građanskim kriterijima, bio obična ulična vucibatina koja ne samo da je spavala u buretu nego je trg pretvorila u svoju dnevnu sobu. Glasovita su i tvoja javna onaniranja, kao i tvoje napomene kako bi bilo lijepo kad bi čovjek na isti način mogao trljati trbuh i tako se lišiti gladi.

Ali vremena se mijenjaju, slobodoumni Diogene. Danas bi ti bio jedan od videnijih performerera. Divili bi ti se jednako u Zagrebu kao i u Beču, a vjerojatno i u Ateni. I siguran sam da bi tvoj oštar um tvoj lascivni performans znao bolje obrazložiti nego ovi današnji epigoni. Napokon, ti si za razliku od njih imao petlje pojesti i cijelu volujsku nogu. I to sirovu. I to je bio jedan sjajan performans! Neki tvrde da si to učinio u 90. godini kad ti je već dodijao život pa si se od toga razbo-

lio i ubrzo umro. Ako je to istina, onda je to zaista bio performans nad performansima. Doduše, zbog povijesne istine moram reći da to tvoji učenici opovrgavaju, tvrdeći da si umro zadržavajući zrak, budući da ti je dojadio pasji život.

Bilo ovako ili onako, ono što kod tebe cijenim tvoja je dosljednost. Živio si kao pas i ponašao si se kao pas. Tvrдио si da nije sramota ako se nešto ukrade iz hrama te da je dopušteno jesti i ljudske leševe. Ali to nisi propovijedao iz udobnog dnevnog boravka, uz kamin ili centralno grijanje. To si propovijedao iz svoje pasje kućice, nadasve poštujući zdravlje, jednakost, skromnost, vježbu i pamet. Ti si, slobodoumni Diogene, možda jedan od rijetkih koji su svoju filozofiju uskladili sa svojim životom, ili točnije, iz svoga života izveli svoju filozofiju. Zato cijenim jednostavnost s kojom si odgovorio na pitanje, kakvu korist imaš od filozofije: „Ako ništa drugo, onda barem to da budem spreman na svaki udarac sudbine“.

Filozofi kasnijih generacija veoma su se udaljili od tog „jedinstva teorije i prakse“ što je filozofiju učinilo odveć filozofičnom, a filozofe pomalo opsjenarima, ako mi dopuštaš tako težak izraz. Taj me tvoj odgovor, da malo i ja intimiziram, podsjetio na jednog asistenta filozofije. Bio je teška lijencina, ali vrlo inteligentan. Ništa nije napisao, no znao je objasniti ono najbitnije. Jednom sam ga i ja pitao *čemu filozofija* (tada je bilo moderno takvo prenemaganje), na što je odgovorio: „Naprosto ima ljudi koji bi umrli kad se ne bi bavili filozofijom!“

Ali da se vratim pohvali tvoje ludosti. Teško mi te do kraja proključiviti. S jedne mi se strane sviđa ta tvoja drskost prema moćnicima, to tvoje zanovijetanje Platona i Anaksimeona, pa i to kako si podnosio ismijavanja ljudi. Platon je za tebe rekao da izgledaš kao Sokrat kojemu nedostaje jedna daska u glavi. Mene pak iritira tvoja ciganija, to tvoje klošarenje i žicanje, ta tvoja naprasita i uznosita narav. Upoznao sam takve ljude, samo bez tvoje pameti, i zaista su mi išli na živce. A imao si i neke sasvim glupe teorije. Prezirao si žene, nazivajući ih žvijerima,

i razveselio si se kad si neke vidio obješene o drvo. Ljubav si proglasio besposličarenjem lijenčina, a svejedno si zagovarao neku vrstu komune u kojoj bi žene i djeca bili zajednički. Je li to iz tebe progovorio kompleks beskućnika i uličara? Bestidnika koji se zadovoljava na javnome mjestu, budući da nema tajnih, a nema ih jer mu je srce puno prezira i zlobe? Ne znam, Diogene, što da kažem. Ušao si u povijest kao čudoredan momak koji je obožavao slobodu govora i demokraciju, premda je grčka demokracija bila nakaradna jer je počivala na armiji robova. Ali neka to ostane po strani. Zapamćen si i kao pravednik koji je danju palio svijeću i govorio: „Tražim čovjeka!“

Puno toga govori da si bio komedijaš s pameću, da si bio hrabar i ustrajan. Ali ostaje veliko pitanje što je uzrok, a što posljedica. Da te na obalama Crnoga mora, u tvojoj rodnoj Sinopi nisu uhvatili s prstima u pekmezu, možda nikada ne bi dospio u Atenu, nego bi ostao anonimn falsifikator novca. Puno je verzija o tome kako ste ti i tvoj otac, koji je imao mjenjačnicu, prevarili ljude. Neki se kunu da si sve to ti aranžirao, a koliko se sjećam, i sam si to negdje priznao govoreći kako si onda bio onakav, a sad si ovakav. Kad su vas dakle otkrili, oca su ti bacili u tamnicu, a ti si pobjegao u Delfe, a potom završio u Ateni. U međuvremenu si prodan nekom Ksenijadu (kod kojega si se odlično snašao) i potom završio na ulici, kao beskućnik, skitnica i, kako sam kažeš, *kozmpolit*.

Ako smijem primijetiti, iz toga slijedi da si iz nužde, u koju si upao, napravio karijeru. Naročito nakon što je Aleksandar rekao kako bi volio biti Diogen da nije Aleksandar. Za njega je tvoja muka možda bila samo egzotična stvarnost, a možda ti se iskreno divio nakon, u nakitu i skupocjenim haljama razmaženog, Aristotela. Bio si ružan, snažan i prgav, a takve vole vojskovođe i osvajači. Koliko je ta ljubav bila sudbinska možda kazuje i podatak da je onog istog dana kad si ti umro u Korintu, Aleksandar Veliki umro u Babilonu. Ako je doista bilo tako, svaka ti čast, prgavče!

Najveći Aristotele,

*Kad malo digoh vjede vrh množine,
ugledah meštra onih koji znaju,
gdje sjedi usred mudre družbe njine.
Svi mu se dive, svi mu časti daju...*

Tako te uzvisio božanski Dante i ja tome ne bih imao bogzna što dodati. U srednjem vijeku su te jednostavno zvali „Filozof“. Toma Akvinski te pretvorio u *skolastika*, a i danas si najsajnija zvijezda na filozofskom nebu. Šturo je reći da si prvi sistematizirao dotadašnju filozofiju, ali u tome je velik dio tvojih zasluga i slave jer si time utemeljio i *metodu* bez koje filozofije i ne bi bilo. Bio si misaoni gigant kakvo-ga svijet ni prije ni poslije nije vidio. Izorao si brazdu u fizici, kemiji, biologiji, zoologiji, botanici, mineralogiji, meteorologiji, astronomiji, gramatici, retorici, psihologiji... Tvorac si logike, a za sobom si ostavio blago od 20 000 ispisanih stranica ili, kako su to u starini pedantno izbrojili – 445 270 redaka. I što bih ja trebao reći? Držati se one Wittgensteinove da o velikim stvarima (a onda i o ljudima) treba govoriti na velik način, ili šutjeti?

Priznajem da nisam u stanju govoriti na velik način, ali isto tako ne mogu ni šutjeti. Tá pišem ti pismo, a ono je ipak stanovit akt prisnosti. Čovjek nekome piše jer mu želi nešto priopćiti, nešto ga zamoliti, ili se pred njim opravdati. A i onaj koji prima pismo možda to želi ili očekuje. Zato otvara kuvertu, pažljivo vadi pismo, gleda koliko ima stranica, jesu li napisane čitko ili nečitko, na kakvom papiru... jer sve su to detalji o kojima ovisi na koji će način pismo biti pročitano. I hoće li uopće biti pročitano. Ali pristojan čovjek čita i najobičnija pisma, čak i ona nečitka i od nepoznatog pošiljatelja. Mislim da sam time iznio dovoljno argumenata za svoju stvar.

Dakle, najveći moj Aristotele, nakon što je Platon razdvojio svjetove i ovaj naš proglasio manje vrijednim, ti si, da to tako kažem, vratio *nebo* na *zemlju* i odredio da ono bude *supstancija* stvari, a ne *stvar za sebe*. *Ideje* su postale *forme*, a *pojave* se pretvorile u *materiju* i mi smo dobili *dva u jedan* i tako ponovno čvrsto stali na zemlju. I tada si uzviknuo: Drag mi je Platon, ali mi je draža istina!

Toliko o tvojoj filozofiji, jer sve bi ostalo bila Wittgensteinova kletva.

Ono što čovjek od takva uma ne bi očekivao jest to da si bio kicoš. Volio si prstenje, skupocjene halje i osobite frizure. Samo se možda Empedoklo napadnije kitio. Kao što znaš, oblačio se u purpurnu kraljevsku halju, nosio sandale od bronce i na glavi delfski vijenac od lovorova lišća. A vjerovao je i da je bog, pa se bacio u vulkan Etnu ne bi li to i dokazao. Ne mogu reći da i on nije bio učen i cijenjen. Napokon, sam si za njega rekao da je pronašao retoriku. Dakle, i u toj stvari postoji stanovita *filozofska* tradicija, a to nije nevažno.

Biografi te opisuju kao čovjeka malih očiju i tankih listova koji je uz to i šušljetao. Ne znam kakav si imao gornji dio tijela, ali ako si imao torzo barem upola kao Platon, onda si u fizičkom smislu bio prototip boksača. Nećeš vjerovati, dragi moj, da mnogi vrhunski boksači imaju tanke listove, a neki i šušljetaju kad govore. To spominjem zato što volim boks, a i ti si kao Grk sigurno volio šakanje. Osim toga važno je reći „da je Aristotel, da je htio“, mogao biti i veliki borac, jer to barem upućuje na to da priroda uz određenu konstituciju i stanovite nedostatke daje i određenu inteligenciju. Jesam li pretjerao? Možda, ali moraš znati da i ja malo šušljetam, imam tanke listove i sasvim pristojno boksam. Možda imam i male oči, ali to mi je teško procijeniti. U svakom slučaju, prevelike oči nisu dobre za boks, jer ih je lako ozlijediti.

Ali vratimo se tvojoj kićenosti. Neki kažu da si nosio i osobitu frizuru, a drugi da si bio ćelav (što ja nisam!) i da si zbog toga napisao i raspravu o ćelavosti, tvrdeći da ćelavost nije sakatost jer uvijek postoji

.....

mogućnost da kosa opet naraste, dok je sakatost stanje kad čovjek izgubi ekstremitet (ili organ) koji više ne može izrasti. Ako tome dodamo da je po tvojoj vlastitoj definiciji sakatost zapravo *nesavršenost*, onda donekle postaje jasno zašto si branio ćelavost. Ne kažem da obrana nije korektno argumentirana nego samo to da ti je bilo prilično stalo da se ta stvar razjasni.

Iz svega bih zaključio da ti luksuz nije bio stran. On ima neke veze s ljepotom jer su luksuzne stvari najčešće i lijepje. A ti si sam rekao da od ljepote bolje preporuke nema. Kinici to nisu shvaćali i zato su bili tako ružni. Drugi opet misle da luksuz kvari karakter, ali ja mislim da ništa ne može pokvariti dobar karakter kao što ništa ne može popraviti slab karakter. Ta je stvar ljudima *dana* i kao takva *nepromjenjiva* i u tome se posve slažem sa Schopenhauerom.

Napokon, svijet bi bez luksuza još bio u stanju pećinskog pračovjeka. Mislim da bi se moglo dokazati da je želja za luksuzom u osnovi želja za izumima i otkrićima. Ali postoji još jedan jači argument. Ako čovjek živi u siromaštvu i odricanju, morao se silno naprezati, a ako je kojim slučajem franjevac, mora položiti i zavjete. To govori da je siromaštvo vraški teška stvar, baš kao i činjenica da mnogima ni zavjeti u tome ne pomažu. A kako stoji stvar s luksuzom? Za njega se nitko ne treba naprezati, kinjiti i patiti. Njega se prima vesela i otvorena srca, bez muke i napora, kao što se udiše zrak. A to bi značilo da je ljudska priroda veoma sklona svakoj vrsti luksuza, ali nimalo bijedi i siromaštvu. Unatoč *teorijama* da luksuz kvari karakter, a bijeda ga tobože popravlja!

Znadeš li Shakespearova kralja Leara? Njemu je dodijalo kraljevstvo pa ga je prepustio svojim kćerima, ali je zadržao velik broj slugu i koje-kakvih zabavljača kako bi mogao u radosti i bančenju provoditi život. Kad je to postalo preskupo, kćeri su se pobunile i tražile od njega da broj slugu svede na nužnu mjeru, pitajući ga zar mu to ne bi bilo dovoljno. A on im odgovori: – Kakav bi to život bio kad bi čovjek imao

upravo onoliko koliko mu je potrebno! U tome ti je, najveći moj Aristotele, definicija luksuza. Uvijek treba imati toliko da može i preteći!

Moram reći još jednu stvar, jer bih htio završiti s pohvalom tvojoj muževnosti. Iako si rođen u Stagiri, proslavio si Atenu kao malo tko, a ona ti je to vratila na način na koji je to često činila. Pred kraj tvog života, a to je bilo 323. godine pr. Kr., proširila se vijest da je Aleksandar umro. Atenjani, koji su mrzili Makedonce, odmah su se pobunili, a protiv tebe podigli optužbu zbog bezbožnosti. Iako star i slabih nogu, pobjegao si na majčino imanje u Halkidu i tako spasio glavu. Tvoj je *zločin*, naravno, bio sasvim druge naravi. U vrijeme dok je Aleksandar još bio kraljević i dijete, njegov surov i sirov otac pozvao te na svoj dvor kako bi mu poučavao sina. Ti si to činio tri godine, ali čini se da si od toga imao malo koristi. Aleksandar te nije bogzna kako cijenio, više se divio onom probisvijetu Diogenu, a i Atenjani su ti se zbog toga htjeli napiti krvi. Pošto nisi bio zanesenjak kao Sokrat, muški si doviknuo Atenjanima da im nećeš dopustiti da i drugi put počine zločin prema filozofiji i odmaglio.

Moje je mišljenje da si postupio i mudro i ispravno, i to barem zbog ovog razloga: sudbina je htjela da si već nakon godinu dana umro, ali si u egzilu imao dovoljno mira i vremena da sastaviš oporuku. Između ostalog, nisi zaboravio ni svoju konkubinu Herpilidu, ostavivši joj pozamašnu imovinu. U oporuci si naveo da je Herpilida uvijek bila poštena i odana prema tebi u svakom smislu, pa ako se sada želi udati, neka se izvršitelji oporuke pobrinu da to bude za pristojnog čovjeka. Dodajući: „Osim onoga što je već primila, neka joj se dade jedan talent srebra iz ostavštine i tri služavke koje ona zatraži, i djevojku koju već ima, i slugu Pireja. I ako želi da se naseli u Halkidi, da dobije i stan u vrtu, a ako želi da živi u Stagiri, onda kuću mog oca. Koju god od ovih kuća ona bude izabrala, izvršitelji će je opremiti namještajem po svom nahodjenju i onako kako i samoj Herpilidi odgovara.“

Dragi moj Aristotele, to je apoteoza muževnoj časti! Doduše, istina je da ti je zakonita žena u to doba već deset godina bila u grobu, ali i da nije, vjerujem da bi tako postupio. Jer imati dvije žene u Ateni nije bila sramota. Štoviše, to je čak bila i neka vrsta dužnosti budući da se smatralo da se takvim *poticajnim mjerama* može popraviti loša demografska situacija. Napokon, u modi su bili i momci poput Alkibijada, a neki, poput Platona, nisu imali nijednu ženu. A to, kako se čini, nije bila mala nevolja ako se na stvar gleda iz perspektive prestiža i moći polisa. Zar ne, najveći Aristotele?

Lijepa Hiparhijo,

klanjam se tvom duhu i tvojoj snazi! Imala si sve: bogatstvo, ugled i najbolje prosce, a izabrala si ružnog i starog Kratesa. Ljubav te je posve obuzela, ali i posve oslobodila pa te tako povijest pamti kao prvu ženu filozofa, a ja kao možda prvu *feministkinju*, ili ako hoćeš, kao prvu ženu koja je *tkalački stan* zamijenila *muškim poslom*.

Ali dopusti mi da najprije raspravimo o kojem je Kratesu riječ kad govorimo o tvom ljubavniku i mužu. Kronike bilježe deset Kratesa, a samo je jedan bio tvoj. Neću ih sve spomenuti, ali onoga iz Atene moram. Taj je bio učenik i ljubavnik Poiemonov od kojega je kasnije preuzeo i upravu Akademije. Kažu da su njih dvojica bili toliko vezani jedan za drugoga da ne samo da su imali iste navike nego su tijekom života postali slični jedan drugome, a kad su umrli, imali su i zajednički grob. Učeni Anaksagora im je posvetio epigram u kojemu se divi *harmoniji i čistoći* njihova života, tvrdeći da su zaslužili *božansku besmrtnost*. Ali to nije tvoj Krates, draga Hiparhijo. Ostali su bili ili kopač rovova, pjesnik, retor i dr., dakle nijedan od njih nije bio filozof pa nema nikakve sumnje da je tvoj Krates onaj kinik iz Tebe, koji je bio na glasu po siromaštvu i vedrini. Doduše, i on je znao obgrliti muška bedra, ali to je u umnih Grka bio običaj, a ne sramota.

Povijest tvog Kratesa bilježi kao „istaknutog učenika Psa“, pri čemu nije sigurno je li bio Diogenov ili Brizonov učenik. Ali to je manje važna pojedinost. Ono što zaslužuje divljenje svakako je činjenica da je tvoj Krates bio prilično imućan i ugledan Tebanac koji se toliko oduševio filozofijom da je sve što je imao prodao i novac podijelio svojim sugrađanima. Neki kažu da je bila riječ o sumi od 200 talenata. Kad su ga pitali zašto je to učinio, plemeniti je Krates odgovorio da filozofima ne treba novac, a da filozofirati treba tako dugo dok vojskovođe ne budu smatrane goničima magaraca.

Bilježi se i njegov odgovor velikom Aleksandru koji ga je, nakon što je razorio njegov rodni grad, upitao želi li da ga obnovi. Ovaj mu odgovori: „Čemu to? Možda će ga opet neki Aleksandar razoriti.“ Bio je osebujan i po tome što je bio ružan i kržljiv tako da su mu se rugali kad bi izvodio gimnastičke vježbe. Ali su se mnogi divili njegovu plemenitu duhu, a još više njegovoj kiničkoj upornosti – da živi u skladu s filozofijom koju propovijeda. Možda je u tome, lijepa Hiparhijo, i neodoljiv čar tog ružnog starca? To *jedinstvo egzistencije i ideje* što ga nikada nitko tako dosljedno nije provodio kao *učenici Psa*?

Ono što bih htio pitati zapravo je ovo: Jesi li se ti već rodila nekako predisponirana da prezireš bogatstvo, građanski život, ugled i pažnju okoline ili te stari Krates zarazio svojim učenjem i svojim prnjama? Možda je pitanje glupo, budući da ti je Krates bio *sve u životu*, i to do zadnjih dana. Dakle ne mladenački hir, i svakako ne pomodarstvo. Odbila si sve ugledne proscje i zaprijetila roditeljima da ćeš se ubiti ako te ne dadu baš njemu. Mogu zamisliti koliko su bili očajni i što su sve činili da te odvrate od života pod vedrim nebom i od te *pseće bjesnoće*. Čak su i samog Kratesa molili da te odgovori od ljubavi prema njemu, što je taj časni čovjek i učinio, dajući sve od sebe. A kad nije uspio, skinuo je sa sebe sve prnje, stavio ih ispred tebe i rekao: „Evo tvog mladoženje, ovo je njegovo imanje, i prema tome donesi odluku!“

Ti si odlučila, skinula sa sebe skupocjene halje, obukla iste dronjke kao što ih je nosio mladoženja i poslala s njima u možda najneobičniju ljubavnu avanturu koju čovječanstvo pamti. Ljubav s Kratesom toliko te nadahnula da si često s njime znala voditi ljubav i na javnome mjestu. Doslovno poput pasa, prkoseći građanskim običajima. Ali nikada se nisi pokajala što si otišla s tim kinikom i sve napustila. Nije li tako?

Ja to tumačim na dvostruki način. Budući da nema te filozofije koja može čovjeka nagnati da ostavi ugodu i draži svijeta te da živi kao pas, mislim da si ti na neki način već bila predodređena za takav život i za takvu filozofiju. Jer *ne podučava filozofija čovjeka* kako da živi, nego čo-

vjek prema svojim životnim sklonostima odabire filozofiju. Zato je tako malo ljudi poput tebe i Kratesa. Znam da učeni drukčije gledaju na stvar i da mnogi tvrde da te Krates zaludio svojom filozofijom. Ali reci mi, tko može cijeli život biti zaluden propovijedanjem jednoga grbavog i ružnog starca, koji nema ništa osim mudrosti poput ove:

- Ljubav se liječi glađu, a ako ne, onda vremenom.
- Ako se ni time ne možeš poslužiti, onda užetom.

Ne govore li te riječi o plemenitosti autora? Tako ne govori razvratanik koji se želi dočepati mladog i mirisnog ženskog tijela! Tako govori muževan muškarac koji svoju muževnost crpi iz svoga uma. A to je, složit ćeš se sa mnom, lijepa i pametna Hiparhijo, najviši oblik muževnosti. Viši i od muževnosti što resi ratnike i osvajače. To ti govorim jer sam uvjeren da si se zaljubila u blistavu snagu uma, u taj intelekt koji je tako snažno u kontrastu sa starim i dronjavim tijelom.

Ono što me donckle progoni jest upečatljiva podudarnost s nekim drugim feministicama, pa i mojim osobnim iskustvom, budući da sam neke u mladosti i sâm poznao. Općenito se smatra da je Mary Wollstonecraft napisala najvažnije feminističko djelo s naslovom „Obrana ženskih prava“ (1792.). Knjiga se smatra vrhuncem moralne i političke filozofije, a ključna je njezina tvrdnja da su žene u stanju upravljati same sobom budući da su autonomna moralna bića koja mogu steći političku jednakost upotrebom razuma i dostupnošću obrazovanja.

Inače, ta se umna žena udala za američkog špekulanta po imenu Gilbert Imlay i s njim u Parizu imala dijete. Nakon što ju je ta *muška svinja* ostavila vratila se u Englesku i dva puta pokušala počiniti samoubojstvo. Jedanput koristeći se laudanumom, a drugi put bacivši se u Temzu.

To pripovijedam zato što sam i sâm, kako rekoh, upoznao neke viđenije feministice koje su uglavnom radile u zagrebačkim novinama i sve odreda bile smrtno zaljubljene u „muške svinje“. Ali dok je ljubav

cvala, bile su zanesene, samozatajne i požrtvovne. Bile su i pametne, obrazovane, ali ne i tako lijepe kao ti, draga Hiparhijo. Ali to za ovu priču i nije bitno. Važnijim se čini *dojam* da je feminizam (od Tebe, preko Pariza i Londona do Zagreba) zapravo rođen iz strastvene ljubavi prema muškarcima. A to bi možda mogla biti obećavajuća spoznaja, zar ne, lijepa Hiparhijo?

Nepomućeni Pirone,

kad propadaju svjetovi, nestaje i istina. Aleksandar Veliki pregazio je duh polisa i stvorio golemo svjetsko carstvo. Ti si putovao s njim sve do Indije i nagledao se različitih kultura i običaja. Pa ti se učinilo da je sve podjednako i dobro i loše te da je stoga najbolje ne imati mišljenje. Kako znati što je istina kad si vidio Aleksandrova slugu Demofona kako se grije u hladu, a trese na suncu? Kako znati što je dobro, a što zlo kad si vidio da je za Perzijance normalno da za ženu uzimaju vlastitu kćer, dok je to u tvojoj Grčkoj bio težak grijeh? Ili da u Masageta postoji zajednica žena, a u Heladi protivan običaj? Epikur je tvrdio da je zadovoljstvo dobro a Antisten da je zlo pa si zaključio da ne postoji ni *dobro* ni *zlo*. A vidio si i to da Egipćani svoje mrtve balzamiraju prije sahrane dok ih Peonjani bacaju u jezero te pomislio da bi bilo odveć stresno arbitrirati u takvim i sličnim stvarima. I došao do toga da je najviša vrlina *suzdržavanje od izricanja suda (epohe)* i da to dovodi do *nepomućenog duševnog mira (ataraksije)*.

Nema nikakve sumnje da je *istina* prilično nezgodna stvar i da onima koji je traže, ili zastupaju, donosi *uznemirenost*, a kadšto i kukutu, ili lomaču. Zato je *relativizam* uvijek prikladan za teška i odveć šarena vremena. Kad se miješaju kulture, tada se pomiješaju i pojmovi i zato je najmudrije biti kuš, ili svima dati za pravo. A kad duh izgubi na snazi, a pokoljenja moral, i tada je *relativizam* dobra stvar. Pušta te da živiš i da drugi žive. Sve mi se više čini, nepomućeni Pirone, da su pametne i praktične stvari povezane s nekom vrstom *abdikacije* ljudskog bitka. Jer, kako god okretali povijest, uvijek nekako ispada da je uzlazna linija u znaku *istine*, a silazna u znaku *agnosticizma*. Ali unatoč tomu ipak bih rekao da su ljudi nekako više stvoreni za istinu nego za *abdikaciju*, premda rado priznajem da su najviše stvoreni za život. I zbog toga je ishod uglavnom na strani života.

Malo popujem, ali to je zato što o tebi nikada nisam uspio steći jednoznačno mišljenje. Sviđao si mi se i nisi mi se sviđao. Svidjelo mi se što o tebi nigdje nisam našao ništa ružno. Uz to mi se i tvoj *skepticizam* činio nekako plemenitim. Mislio sam: ako su kinici tražili blaženstvo, ako su to činili i stoici, epikurejci, pa ako hoćeš i dogmatičari, zašto to ne bi i ti tražio. Tvoja je receptura bila originalna, a takva je bila i argumentacija. Zar nisi naučavao da *nijedna stvar nije u većoj mjeri ovo nego ono?* Ili tvrdio da kretanje ne postoji, *jer ono što se kreće, kreće se ili u prostoru u kojem se nalazi, ili pak u prostoru u kojem se ne nalazi; no kako se ne može kretati na mjestu gdje ga ima, a još manje na nekom mjestu gdje ga nema, kretanje ne postoji?*

U 10 *tropa* si pokazao koliko su stvari promjenjive i zašto o njima sudovi nisu mogući, što mi se također činilo vrcakvim pa sam i ostalo tako doživljavao. Kao inventivnu metaforu duhovitog duha koji zadovoljstvo nalazi u oštromnom osporavanju svake oštromnosti. Napokon, zar u tebi nije spavao i pjesnik? Zar nisi stalno navodio Homera? Ovaj stih:

Pokoljenja ljudi isto su kao i lišće na drvetu.

Ili:

Umri i ti, prijatelju: zašto onda oplakuješ svoju sudbinu?

Umre i Patroklo koji je mnogo bolji od tebe bio.

Također je lijepo bilo znati da je Piron iz Elide bio *smiren i staložen* i da se nije sklanjao s puta ili čuvao, jer prema svemu pokazivaše ravnodušnost: i prema provaliji, i prema psima, i prema oluji... I da su ga spašavali prijatelji koji su stalno išli za njim, pazeći da mu se što ne dogodi. Znam da je to samo legenda jer si doživio preduboku starost da bi te prijatelji tako dugo čuvali. Ali lijepo je bilo zamišljati takva čovjeka. Pa i ona priča sa svinjom na brodu u oluji nije loša. Dok su se ostali

tresli od straha, ti si im pogled svrnuo na malu svinju koja je mirno jela i poučio ih da bi se trebali ponašati poput nje – posve *ravnodušno*.

S druge strane, tvoj mi je *skepticizam* bio i nekako sumnjiv. Bojati se toliko istine i zbog toga bježati u radikalni agnosticizam, nije li to pomalo nemuževno? Ne bi li pristojan čovjek ipak trebao imati nekakva uvjerenja, stajati iza običaja i *istina* svog vremena, pa makar i u vidu osporavanja? Muči me i ovo: Grčka je uvijek bila uzor kasnijim vremenima, barem onima prosvijećenima, ali kad bolje razmislim, čini mi se da nitko nije toliko vadio za *srećom* i *blaženstvom* kao baš vi, Heleni. A to bi značilo da ste bili više nesretni nego sretni, prije prokleti nego blaženi. Nitko na vrh piramide želja ne stavlja ono što ima nego ono što nema. Nije li tako?

Napokon, reci mi, nepomućeni prijatelju, zašto ljudi ne bi trebali biti zadovoljni sa životom kakav on jest, bez snova o blaženstvu? Zar nije svaka težnja za blaženstvom na neki način i napuštanje života? Pogledaj budiste, kršćanske isposnike, kinike i ostale! Čemu taj bijeg kad smo već dobili život? I to, ako bolje pogledaš – samo na tren. U grčkoj tragediji junak ne ispašta zbog svojih pojedinačnih grijeha nego zbog krivice postojanja. Je li to tragično iskustvo života u korijenu tvog skepticizma? *Skepticizam* kao put u *blaženstvo* budući da je *istina* previše surova? Odveć bremenita?

– Pa, što! Neka je i surova i bremenita ako je to život! Tko ne može trpjeti, neka nabavi uže i neka se ne prenemaže čučajući u kutu! – Trebam li tako govoriti?

Pa onda opet ovo:

„Mi (skeptici) priznajemo samo opća ljudska iskustva: da je dan, da smo živi, da vidimo, da mislimo. Ali kako vidimo i kako mislimo, to mi ne znamo. I da nam ovaj određeni predmet izgleda bijel, i to u svom uobičajenom govoru priznajemo. Ali mi time ne dajemo nikakvu garanciju da je stvar zaista takva... Mi dopuštamo očitu činjenicu,

ali ne dopuštamo to da je ona stvarno ono što izgleda da jest... Mi se odupiremo priznati nepoznatu *supstanciju* koja se nalazi iza *fenomena* (pojava):“

Eto, nepomućeni moj, to se zove anticipacija Kantova *transcendentalnog idealizma*! To da ti i tvoji sljedbenici naslućujete da je naša spoznaja ograničena samo na svijet iskustva, odnosno na svijet *pojave*, dok o *stvari po sebi* ne možemo ništa znati, upravo je ono što je dvije tisuće godina kasnije tvrdio i Kant. To je uzlet, dragi moj, i zato predlažem da se pomirimo.

Ja ću tvoj skepticizam filozofski shvatiti kao neku vrstu *misticizma* i preteču modernog agnosticizma, a u praktičnom smislu kao persiflažu na račun sofističkog sveznadarstva. A ti, dragi moj, priznaj barem ovo: da bi čovjek ispravno živio možda i ne mora *znati*, ali mora *vjerovati*. Što god to značilo.

Može li tako?

Ozloglašeni Epikure,

ti si posljednje veliko ime antičke filozofije, ali i čovjek koji je do te mjere došao na zao glas da te je i Seneka morao opravdavati. Je li to zato što si Demokritu *ukrao* njegovu *fiziku* kako bi mogao na nečemu utemeljiti svoj hedonizam? Ili zato što si propovijedao umjerenost, a sâm se prežderavao? Ili pak zato što si se mnogima zamjerio?

Kažu da si i svoju filozofsku školu osnovao samo zato što si se razbjesnio na svoje učitelje koji ti nisu znali protumačiti što znači „kaos“ u Hezioda. A o etičkim ciljevima da si rekao:

„Uopće ne znam kako da zamislim što je dobro, ako zamislim da nema zadovoljstva od jela i pića, da nema uživanja u ljubavnim odnosima, slušanja glazbe...“

Koliko god te Diogen Laertije opravdavao i premda ti je posvetio više stranica nego najvećim grčkim filozofima zajedno, ipak ni on nije mogao ne spomenuti onog tvojeg učenika koji je svjedočio da si dva puta dnevno povraćao zbog prežderavanja. I da si slabo poznao filozofiju, a još manje život. Bio si i slaba zdravlja i tjelesno toliko jadan da se godinama nisi mogao podići sa stolice. A imao si i svadljivu narav. Neki te Nausifan uvrijedio, a ti si mu vratio tako što si ga nazvao meduzom, nezalicom, varalicom i kurvom. Bolje nisu prošli ni Platonovi učenici koje si nazivao Dionizovim ulizicama, dok si Platona omalovažio tako što si ga krstio „zlatnim“ mladićem. Aristofan je za tebe bio propalica koji je spiskao očevinu pa se odao skitnji i nadriliječništvu, a Protagora nosač i Demokritova pisarica te seoski učitelj. Čak ti je i Heraklit smetao pa si ga zvao smutljivcem... Kinici su bili neprijatelji Grčke, dijalektičari kvaritelji, a Piron neotesani nezalica.

Što je to bilo u tvojoj vedroj i požudnoj duši, ozloglašeni Epikure, da si u tolikoj mjeri na sve strane rigao žuč? Preslabo tijelo za tvoju vatrenu narav, želučane tegobe ili intelektualni kompleks? Nitko nije

napisao toliko knjiga kao ti, čak ni onaj Hrizip za kojega kažu da se od jada s tobom natjecao. Nitko nije imao takvu filozofsku školu kao ti. Pa opet? Je li te doista progonila činjenica da si jednostavno *posudio* Demokritovu *fiziku* kako bi na nečemu mogao zasnovati svoju etiku i k tome je još uspio i pokvariti? Priznajem, nije mala stvar živjeti s takvim teretom na savjesti.

Zašto baš Demokrit? Zato što ti se činilo da je njegov atomizam najprikladniji da pobiješ besmrtnost duše i osporiš bogove? Cjepidlake ti pritom zamjeraju površnost. Kažu: posve je glupo tvrditi da su osjetila kriterij istine, kao što to ti tvrdiš, a istodobno cijelu filozofsku zgradu postaviti na učenju o nevidljivim atomima koji se ne mogu dokučiti putem osjetila.

Isto si učinio i s bogovima: nisi ih imao hrabrosti posve otpisati pa si ih potjerao u nekakav eterski prostor u kojemu oni zadovoljno i lijeno leže ne mareći ni za svijet ni za ljude, a kamoli da bi se petljali u ovozemaljske stvari. Stoga kažeš: „Ovdje (na zemlji) nastaje sve ono što se priča da je na dnu Aheronta. Tantalske muke čekaju onoga tko se ne riješi straha pred višim moćima: tko se prepusti strastvenoj ljubavi, izgrist će mu ona srce kao jastreb Titiju, Sizifovnu trudu će se izvrći tko požudno traži naklonost puka i časti, a Tartar i Kerber i Furija u našem su srcu zla savjest.“

Priznajem da to ne zvuči loše, ali stari Bazala svejedno smatra da je to plitko umovanje. Meni je teško biti posve hladan prema tebi, jer neke si stvari lijepo rekao, kao ono o prijateljstvu, pa ću zato učenom profesoru prepustiti da dade sud o tvojemu djelu: Epikurova nauka obrazovan je egoizam u kojemu ima mjesta i za prijateljstvo, za ljubav pa i požrtvovanje, ali ne zbog ćudoredne dobrote, ni iz svijesti o dužnosti. Stoga je svaka obveza teret i uznemiravanje: na mjesto države stupa prijateljstvo, na mjesto obitelji drugovanje s duhovitim heterama...

Zbog objektivnosti moram tomu pridodati da je to početkom prošlog stoljeća zaista zvučalo loše i prikazivalo te kao čovjeka koji je u svojoj nauci zagovarao ravnodušnost prema političkim interesima zajednice i neodgovornost spram nje te protežirao samoživu osamljenost. Ali danas, dragi moj Epikure, to bi ti moglo služiti na čast. Sve su tradicionalne vrijednosti već odavno u zapečku, a samoživost pojedinca uzdignuta je na zastavu svih naprednih shvaćanja. Jer ako je za Platona država bila sve a pojedinac ništa, danas je obrnuto, dragi moj. I to se, ako nisi znao, naziva progresom!

Doduše, istina je da te časni Epiktet prokleo i da te nazvao propovjednikom raskalašenoga života te počastio i mnogim drugim pogrdama. A ni prosvijećeni te Montesquieu nije volio. Bio je uvjeren da je tvoj nauk kriv za propast Rimske države. Evo njegove argumentacije: „Povukavši se tako u privatni život, epikureizam je postao realna filozofija rimske svjetske monarhije jer je najveća osnova despocije bila ona pohlepa za užitkom s kojom se svaki iz općeg meteža nastojao spasiti – koliko je bilo moguće – u tišini zasebna života.“

Ja se u to ne bih htio previše miješati jer bih u tom slučaju morao priznati da je filozofija moćnija no što vjerujem da jest. Možda si samo anticipirao ono što će se dogoditi i što se događa posvuda u svijetu, pa i u naše vrijeme. Danas malo ljudi zna za tebe, a još manje poznaju tvoju nauku, a ipak te slijede. Nije li to na prvi pogled paradoksalno? Pa ipak je istina da je dovoljno opisati samo jedan tip čovjeka i da se time opiše neka od epoha ljudske povijesti. Nisi li ti upravo to učinio?

Zato ću ovo pismo, ozloglašeni moj Epikure, završiti tebi u pohvalu. Mnogo si napora uložio u to da od ljudi odvратиš strah od smrti. Pa si učio da je smrt prestanak svakog osjećaja i da ona stoga nema nikakvo značenje za nas. Štoviše, tvrdio si da se smrtnost života pretvara čak u izvor zadovoljstva, ali ne zato što mu dodaje beskrajnu duljinu vremena, nego zato što nam oduzima želju za besmrtnošću... Prema tome, smrt, to najstrašnije zlo, nema nikakvog posla s nama; jer dok mi po-

stojimo, smrti nema, a kad ona stigne, onda nas više nema... Živih se ne tiče, a mrtvi više ne postoje.

A o prijateljstvu si rekao: „Od svega onoga što nam mudrost stvara da bismo osigurali sreću tijekom cijelog života, najveća je stvar stjecanje prijateljstva... jer ništa ne daje takvu sigurnost kakvu daje prijateljstvo...“

Da si samo to ostavio iza sebe, ne bih mogao biti posve na strani tvojih osporavatelja. Napokon, ako je filozofija *san dokonih umova*, zašto i ti ne bi imao pravo na svoje snove? A oni rimski glupani ionako bi propali, i bez tebe. Za to su im bili dovoljni njihovi *Neroni, Petroniji* i slična bagra. Kao i nama današnjima naši *celebrity* i mediji.

Neprimjetni Lukrecije,

*Ne postoje bogovi,
duša nije besmrtna,
nema nagrade, a ni kazne za život,
pa ni mračnoga Hada,
samo atomi i prazan prostor.*

*Čak ni smrti nema, jer kad je smrt, nema nas,
a kad smo mi, nema smrti.*

Tako si učio i pjevao u heksametrima, neprimjetni Lukrecije, a ja sam to sažeo i pojednostavnio kako se ne bih ponavljao. Proslavio si Epikurovo učenje pa je i ono proslavilo tebe. Oslobodio si čovjeka okova Neba i Hada, stavivši mu u ruke *ugodu* kao jedini kriterij *dobra* i *zla*. Dobro je ono što tijelu daje zdravlje, a duši smirenost. Zlo je ono što proizvodi bol i uznemirenost. Ne postoji nikakav uzvišeni moral, nema dužnosti ni patriotizma, odgovornosti za opće dobro... samo *zadovoljstvo* pojedinca, prepušteno prosudbi osjetila, jer ona su glavni kriterij istine. Tako si učio i zato te Marx nazvao velikim prosvjetiteljem, izrazitim materijalistom, dijalektičarom i ateistom.

A Ovidije te uzdigao u najviše visine, pjevajući:

*Pjesme uzvišenog Lukrecija propast će istom tada
kad jedan dan uništi ovaj svijet.*

Slavili su te i mnogi drugi, hvaleći tvoju staloženu i povučenu prirodu. Ali, oklevetao te sveti Jeronim, rekavši da si zaista bio rođen, ali da te izludio nekakav ljubavni napitak te da si u tom bezumlju napisao svoje knjige. Navodno ih je Ciceron korigirao. A ti si u 43. počinio samoubojstvo. Kasnije je iz toga nastala legenda: tvoja je žena Lucilla bila nezadovoljna jer si se zakopao u knjige i nisi pokazivao nikakav interes

za nju. Neka joj je vještica dala ljubavni napitak kako bi te opet pridobila, ali stvar se otela kontroli. Od tog si napitka još više skrenuo, posve se posvećujući epikurejskom univerzumu u kojemu atomi padaju na zemlju, stvarajući kovitlac iz kojeg se rađa svijet. To te toliko zaokupilo da si gotovo fanatično tražio *smirenost*, a kad je nisi pronašao, počinio si samoubojstvo, ubovši se nožem. Za sobom ostavivši stihove:

*O, bestrasna nevjesto, božanska smirenosti,
Za kojom žudio je najmudriji od mudrih,
Koji te nije uspio naći.*

Odmah ću reći da u tu pripovijest ne vjerujem. Ne vjerujem ni njezinu začetniku sv. Jeronimu. Koliko god je taj svetac bio častan čovjek, toliko je u ovoj stvari bio sitničav. Mislim da mu nije trebalo da četiri stotine godina nakon tvoje smrti izmišlja takve stvari kako bi oklevetao tvoje učenje. Ti si materijalist i ateist, i to si javno svjedočio. Zašto bi se jedan kršćanin zbog toga trebao osjećati ugroženim? Zašto bi se trebao bojati bilo kojeg ateista? Pa to je glupo već i zato što je na svijetu mnogo više vjernika nego nevjernika. A i psihološki je glupo budući da svako osporavanje ateizma u biti znači sumnju u vlastitu stvar. Ne bi li bilo bolje *bezbožnike* dočekati s osmijehom i s ljubavlju? Zar nismo svi braća po sudbini? Po tome što svaki čovjek, kamo god ide, sa sobom nosi svoju smrtnost, kako kaže Augustin?

Kad bih pisao sv. Jeronimu, znaš li što bih mu napisao? Napisao bih mu da za našu vjeru nije dobro da s takvom strašću osporava ateizam. Jer da je Bog htio da svi ljudi vjeruju, onda bi se za to i pobrinuo svojom milošću. I još bih mu rekao: zbog toga je, dragi i sveti Jeronime, svaki prozelitizam više politika nego vjera. I zato najmanje priliči svecu.

Vraćam se tebi, moj Lukrecije. I ne uzimam te u zaštitu zbog nostalgije za studentskim danima kada sam kod profesora Vratovića na tvojem *De rerum natura* polagao ispit iz latinskog. Tada si mi se malo

i zamjerio jer su mi tvoji stihovi bili teški i slabo razumljivi. Naklonjen sam ti zbog tvoje tvrdnje – da smrt nije strašna!

Mnogi se ljudi boje smrti, a ti si im pokušao dati utjehu. A to je plemenito. I lijepo kad kažeš da *nitko ne dobiva život u vlasništvo nego samo na probu*. I da mnogi stoje u redu, čekajući da mi odemo i da od nas preuzmu život. Jer sve je prolazno i u tome nema ničeg strašnog. I prije nas su živjeli i bolji i snažniji ljudi, pa su otišli. Tako će biti i poslije nas. Život je poput štafete u kojoj se palica predaje sljedećem trkaču, i tako dok bude svijeta i vijeka. A i on je prolazan:

*Tako će konačno jednom i zidovi velikog svijeta
Navali jakoj podleći i raspast se u prah i pepeo.*

Glupo je bojati se smrti, jer kad se duša rastavi od tijela, više ničega nema. A onaj koga nema ni u čemu se ne razlikuje od onoga koji nije ni postojao. Napokon, nije li smrt poput sna, samo s tom razlikom što se više ne budimo?

Kažeš da je cijela vječnost prošla prije nego što smo se rodili i da se nitko od nas zbog toga ne uzrujava. A ja ti odobravam i dodajem da se ljudi čak i ne sjete tako razmišljati. Zato i ne shvaćaju da se ne bi trebali uzrujavati kad ih ne bude cijelu vječnost nakon što umru. Ti si to i matematički formulirao: „Količina vremena koju neka osoba provede u životu neće umanjiti vječnost njegove smrti.“

Je li stoga svejedno, a to te ja pitam, ako umreš u srijedu, a ne u petak? Prije tri ili pet mjeseci? Jer vječnost nepostojanja sve izravnava? Pa nas se smrt zapravo ne tiče?

*Dakle, mnogo još manje, no mislimo, smrt nas se tiče,
Ako može što biti još manje, no što je ništa:
Naime, po smrti slijedi sve veći rasap i metež
Tvari; nit postoji itko, od mrtvih koji bi usto,
Kojega ledeni jednom života zahvati konac.*

Kad bih ja vjerovao da na ovom svijetu nema ničega osim tvari i praznog prostora, kad bih vjerovao da se iskra života u čovjeku gasi kao što se gasi plamen dogorjele svijeće, ti bi, neprimjetni moj Lukrecije, bio moj filozof. Jer način na koji ti tješiš čovjeka bolji je od svake panike i straha, od svake sumnje i neizvjesnosti, ili loše propovijedi. Čovjek dolazi na svijet kao što vlak dolazi na stanicu. I opet odlazi. I kao što se ne sjeća ničega u trenutku rođenja, tako se ničega ne sjeća ni kad umre. Nit osjeća kakvu bol, nit čežnju.

Sada bih i ja mogao izreći jedan matematički argument: ako je tako, ako je prošlo više od dvije tisuće godina od kad si Rimu i svijetu obznanio svoj nauk, kako to da ljudi i dalje tragaju za misterijem života i tajnom smrti? Kako to da u mnogim ljudima još tinja nada da su više od pukih atoma i praznog prostora? Kako to da u njima postoji savjest koja ih tjera da čine i stvari koje su za njih bolne i teške, ali ih ipak čine jer ih drže ispravnim? I da ne bježe *u sjenu* nego se izlažu najjačem suncu?

Bilo kako bilo, sv. Jeronim nije u pravu. Niti si bio lud niti izopačen. Samo čovjek koji je tražio spas u jedno sumorno i opasno vrijeme, nadajući se da će ljudima usput vratiti i smisao za humor.

Zato ću ovo pismo završiti ovim tvojim stihovima:

*Gdjekada možeš i ovo da sigurno kažeš sebi:
 Jednom i čestiti Anko zatvorio oči je svoje,
 Koji u mnogočem bolji, no ti, nevaljalče, bješe.
 Koji u davna vremena vladahu pucima silnim,
 I sam onaj, što nekoć preko mora udari stazu,
 Legijam' koji put stvori po pučini debelog mora,
 Svoju što nauči momčad da stupa po slanom moru,
 Te ga isprejaši s konjima, i usprkos valima bučnim:
 I on sa svijeta ode, izdahnuvši u smrti dušu.
 Scipionović, munja u ratu, a užas Kartage,*

*Kosti predade zemlji, baš najniži ko da je sluga!
Dodaj još znanosti tvorce i umijeća različita k tome,
Pretioce i Muza, od kojih je jedini Homer
Žezlo polučio: i on u grobu sad počiva s drugim.
Konačno, kako Demokrit? On, čim ga poodmakla starost
Podsjeti, duševna moć da pamćenja slabi u njega,
Sam je ponio glavu svojevolutno smrti u susret.
I sam ode Epikur, kad svijeta života dogorje,
Kojino svojim umom rod čitav nadvisi ljudski,
Zasjeni sve, ko sunce što tamni, kad izlazi, zvijezde.
Tebi pak mrijet se neće, i ko da se ljutiš još na to?*

*Tebi, da, kome je život, i ako si živ i zdrav, mrtav,
Koji života dijel veći u spavanju provodiš, tratiš,
Koji čak budan još hrčeš, nit prestaješ gledat u sne,
Koji neprestano duh svoj uzbuđuješ ispraznim strahom,
Te i ne možeš često da otkriješ, koje ti zlo je,
Kad te pijana jadno odasvud pritištu brige,
Te si neodlučna duha, i lutaš u zabludi svojoj!*

Blaženi Lucije,

nisam siguran koliko je taj epitet sretno pogodan, premda nema nikakve dvojbe da dobro opisuje ono što su stoici htjeli sa svojom filozofijom, a to onda znači i ti osobno. To govorim zato što me zbunjuju neke činjenice iz tvog života. Kaligula te osudio na smrt 39. godine, a Klaudije dvije godine kasnije prognao u Grčku i to, kako kažu, zbog preljuba s njegovom nećakinjom. Sigurno je da su to bile stresne situacije čak i za nekoga poput tebe, a pogotovo je to bila razotkrivena ljubavna avantura. No tu ne prestaju tvoje zemaljske muke. Ludi i krvoločni Neron najprije te uzvisio na rang najutjecajnijeg intelektualca u Rimskome carstvu, učinivši te svojim glavnim savjetnikom, a onda te prisilio da počiniš samoubojstvo. I to si učinio, ne žaleći što odlaziš iz života i što će se tvoja besmrtna duša odvojiti od tvoga tijela i ponovno vratiti u vječni *Logos*. Možda i nisi imao izbora jer, koliko znam, sumnja se da si sudjelovao u protucarskoj uroti pa je to bio jedini način da ne izgubiš imutak i ne budeš brutalno smaknut. Napokon, nije li istina da si se bavio i zelenišnjem te da su zbog tebe i neke rimske legije stradale u Britaniji?

Ali prije nego nastavim tu zanimljivu raspru, dopusti mi da nešto općenito kažem o tvojoj filozofiji. Njezina je osnova nastala nekoliko stotina godina ranije u Ateni i to kao plod mnogih filozofa. Zato mi se čini pristojnim da se barem spomenu glavna imena: ona koja ti prethode, ali i ona koja te nasljeđuju, jer to je zapravo isti krug.

Kao što i sam dobro znaš, stoicizam je utemeljio Feničanin Zenon (336. – 264. g. pr. Kr.) koji se poslije jednog brodoloma našao u Ateni i tu postao učenik kinika Kratesa. Kasnije se osamostalio i držao školu na šarenom trijemu blizu atenske tržnice (Stoi) po čemu je učenje i dobilo ime. Biografi ga opisuju kao visoka čovjeka, iskrivljenog vrata i slabe tjelesne građe, širokih bedara i mrkog izgleda. Ali i veoma izdržljivog i otpornog na zimu i vrućinu. Volio je slatko vino, ali je uglav-

nom bio umjeren i skroman. Najviše je uživao u zelenim smokvama i suncu, premda je bio prilično bogat i mešetario s velikim novcima u atenskoj brodogradnji. Ipak, Atenjani su ga veoma cijenili i, premda nije bio Grk, odlikovali su ga zlatnim vijencem i brončanom bustom.

Pomalo čudi da je bio neotesan i zajedljiv i da je sve ljude, koji se nisu isticali vrlinom, nazivao neprijateljima i probisvjetima. Napisao je i radikalnu verziju „Države“ (pobijajući u njoj Platona) koja je stekla veliku popularnost i u kojoj je tražio pravo građanstva za žene i za robove (što je tada bilo više nego revolucionarno), ali i ukidanje novca, slobodnu zajednicu žena i uniseks odijevanje. Opravdavao je incest i kanibalizam.

Naslijedio ga je Hrizip (281. – 208. g. pr. Kr.) o kojemu postoji ovakav epigram: „Da nema Hrizipa, ne bi postojala ni Stoa.“ Stekao je glas velikog učenjaka, a kažu da je napisao i 705 knjiga. Bio je takav majstor dijalektike da se govorilo da kada bi bogovi imali dijalektiku ne bi bila drukčija od Hrizipove. Ali ima i onih koji su tvrdili da je zapravo prepisivao tuđe radove kako bi imao što više spisa i tako konkurirao Epikuru koji je također bio na glasu kao skriboman. Štoviše, išlo se tako daleko da se govorilo da bi, kada bi iz svojih knjiga izvadio sve što je prepisao, ostali samo prazni listovi. Ali ja u to ne vjerujem i takve objede otpisujem kao ljudsku zlobu.

Prije nego je postao filozof bio je trkač na duge staze, a u starosti je imao problema s nogama budući da su ga slabo slušale. I on je volio vino, pri čemu je nejasno kako je umro. Jedni kažu da se nacvrcao i pao i potom umro, dok drugi govore da je umro od smijeha kad je neka žena magarcu dala da i on malo popije. Hrizip je zastupao brak s majkama, kćerima i sinovima te dao brojne upute kako jesti ljudske leševe. Kao i drugi stoici, i on je vjerovao u božanski *Logos*, taj vječni zakon, tu sudbinu, tu božansku dušu što upravlja cijelim kozmosom, a čiji djelić i čovjek nosi u svojem umu. Vjerovao je i u vječno i neprekidno kružno ponavljanje svjetskog poretka, pa tako i u to da je moguće da se jedno-

ga dana nakon naše smrti opet pojavimo na svijetu u svojem obličju. Tvrдио je i da se vrlina može naučiti i da se loši ljudi mogu popraviti.

Epiktet (55. – 135. g.) bio je rob, a potom i učitelj filozofije. Njega se ne možeš sjetiti, blaženi moj Lucije, jer je na svijet stigao poslije tebe. Živio je veoma skromno, u nekoj kolibi i koristio se glinenom lampom budući da mu je netko ukrao željeznu. Zli i sumnjičavi car Domician protjerao ga je iz Rima zajedno s drugim filozofima, što i nije tako strašno jer si barem nije morao prerezati žile kao onaj razuzdani Petronije koji je bio Neronov *arbiter elegantiae*, odnosno njegov savjetnik u pitanjima prežderavanja, opijanja i raskalašenosti. Uostalom, ti znaš, dragi moj, kako to već ide s ludim i sumnjičavim carevima. I Epiktet je naučavao prihvaćanje sudbine, strpljivost u svim stvarima te oslanjanje na vlastite snage.

Znam da sam ti već pomalo dojadio, ali moram spomenuti još i rimskoga cara Marka Aurelija (121. – 180. g.). Ne zato što ga je Voltaire nazvao „najvećim čovjekom“ u povijesti nego zato da ti kažem kako rimski carevi nisu filozofe samo slali u progonstvo i u smrt, nego su se i sami bavili filozofijom. Aurelije je život zamišljao kao ratovanje, tj. *kao privremeni boravak na tuđem teritoriju gdje nakon uspona i stjecanja ugleda slijedi zaborav*. Učio je i ono što uče svi stoici, a to je da se razumom nadilaze bol i patnja i da je smisao života u slijeđenju razuma i božanskog duha te u prihvaćanju onoga što nam je priroda namijenila. I da spram smrti treba osjećati prezir.

Blaženi moj Lucije, još nismo na kraju ove gnjavaže. Imam potrebu za još nekoliko rečenica općeg tipa. Stoici dakle uče da je razuman život onaj život koji je u suglasju s prirodom, a to se slaže sa životom po vrlini budući da je vrlina cilj prema kojemu nas priroda vodi (Zenon). To tvrdi i Hrizip ovim riječima: naše su prirode dijelovi cjelokupnog kozmosa kojim upravlja božanski zakon. Postići harmoniju našeg duha s tim božanskim duhom koji upravlja kozmosom znači postići sreću (smirenost).

Malo se ponavljam, ali što misliš, dragi moj, koliko se ponavljao Hri-
zip u svojih 705 knjiga? Zato budi strpljiv, jer strpljivost je jedna od
glavnih stoičkih vrlina. Evo tog učenja u lapidarnoj formi:

- Mudar je čovjek slobodan od strasti;
- Dobri ljudi su neiskvareni i čuvaju se od toga da budu prikazani boljima nego što jesu;
- Mudar čovjek nikad neće osjetiti tugu jer znade da je to nerazumno grčenje duše;
- Loš čovjek je bezbožan čovjek;
- Dobri ljudi obožavaju boga;
- Samo je dobrim ljudima urođena ljubav prema djeci, a nikako lošima;
- Mudar će se čovjek i oženiti i rađati djecu;
- Mudar će čovjek biti i cinik, jer je cinizam prečac koji vodi u vrlinu;
- Mudar će čovjek jesti i ljudsko meso ako bude potrebno;
- Samo dobar čovjek razlikuje dobro i zlo;
- Dobri ljudi nisu milosrdni, jer je popustljivost spram kažnjavanja (zakonskog) znak slabe duše;
- Mudar se čovjek nikada neće diviti nijednoj stvari koja izgleda neobično;
- Mudar čovjek neće živjeti u samoći jer je po prirodi društven i neće izostaviti tjelesno vježbanje;
- Samo su mudri i dobri sposobni za prijateljstvo;
- Ljubav je pokušaj stvaranja prijateljstva na osnovi uočljivo lijepog izgleda i njezin je cilj prijateljstvo a ne tjelesno uživanje;

- Od tri načina života: kontemplativni, praktični i razumni, treba izabrati ovaj treći jer je priroda razumno biće stvorila istodobno za kontemplativnost i aktivnost;
- Mudar će čovjek smjerno učiniti kraj svojem životu ako za to postoji razuman razlog.

Jasno je da ti ne možeš bez nelagode prihvatiti i neke sirove i neotesane stavove Zenona i Hrizipa, kao ni drugih stoika tog vremena, pa mi zato dopusti da elegantno zaključim:

Svrha stoičke etike je sreća, a ne vrlina. Sreća, koja je dakle cilj stoicizma, nije drugo nego duševni spokoj i unutarnji mir, a to se postiže vrlinom. Drugim riječima: čovjek se samo umom (razumom) može izdići iznad patnje i jada ovoga svijeta jer, kako kaže Epiktet, požuda izaziva bol, a ne bijeda. A Antisten nam preporučuje da nabavimo um ili užu, aludirajući na to da nas samo razum može izbaviti iz te situacije, a ako to nismo u stanju, bolje je da se objesimo.

Što se moga gledišta tiče, dragi moj, ja bih se usudio reći da je stoicizam možda prva velika pesimistička filozofija i to zato što ne vidi da je život dar, dobitak koji smo za razliku od mnogih drugih igrača što se kockaju s rođenjem ipak osvojili. Umjesto toga nudi mukotrpano *naukovanje* ne bismo li se s pomoću tako stečenog znanja nekako *izbavili* iz života u koji nas je onaj dobitak bacio. Ili još drastičnije: meni se čini da je svaki racionalizam u neku ruku pesimizam jer se oslanja na suviše pjeskovito tlo. I to zato što razum nije pouzdan vodič pa zato čovjek i nije samo *homo sapiens*, nego i *homo faber* i *homo ludens*, i sve ono što ljudski bitak čini toliko kompleksnim i otajstvenim.

Lijepo je kad Aurelije kaže, aludirajući na smrt: „Kreni svojim putem, nasmiješen kao i onaj koji te na taj put naveo!“ Ali kako se taj patos uklapa u služenje jednom Neronu? U čemu je *razumnost* takve nakane? Služiti jednom tiraninu i psihopatu i na kraju pognute glave poslušati njegov nalog i otići u smrt i to s osmijehom s kakvim te

i otpravio? Dobro, možda te poslala *Sudbina*, (*Božanski dub*, *Logos*), a ne Neron, ali tko te poslao Neronu? To mi se pitanje čini bitnim jer stoicizam nije *teorijska*, nego *praktična* filozofija. Možda griješim kad tako postavljam stvari, ali je činjenica da su se Hrizipu divili jer su ga smatrali veoma ponosnim čovjekom, a takvim su ga smatrali jer nijednu od svojih 705 knjiga nije posvetio nekom kralju ili moćniku! Pa i Tales, koji nije bio stoik nego „plačljivac“, odbio je otići na dvor perzijskom kraju. A da o Zenonu i drugima i ne govorim.

Dobro, vremena se mijenjaju. Možda se moralo živjeti na carskome dvoru. A taj je život vazda bio i u blizini smrti. Pa se nekako moralo za nju i pripremiti. Odatle i sva ona nauka o tome kako „filozofija uči kako treba umrijeti“, ili da „onaj koji ne zna kako treba prikladno umrijeti, taj će imati loš život“ – kako i sam kažeš na jednome mjestu. Je li tako bilo, blaženi moj Lucije?

Ili se ipak vrlina ne može naučiti? Jer je vrlina (a to misli i Schopenhauer) urođena? Baš kao i genijalnost. I jedno i drugo se mogu razvijati, ili pustiti da zakržlja, ali se ne mogu steći? Reci mi po duši, dragi moj, ako nije tako, ako se vrlina može naučiti, kako to da Rimljani nisu postali bolji nakon cara Marka Aurelija? Kako to da je i danas svijet jednako zao i pokvaren kao i u tvoje doba? Kako to da je u svim vremenima količina dobra i zla podjednako raspoređena? I kako to da postoje nepopravljivi ljudi? I da takvih nije malo?

Ako se vrlina ne može naučiti, ipak se može naučavati, a i to je nešto. Možda si zato, blaženi moj Lucije, i preporučao povremena opijanja, pa čak i trovanja alkoholom kako bi se lakše postigla smirenost (kako to piše Simon Critchley). Evo tvojih riječi: „Povremeno bismo trebali doći do točke u kojoj pretjerujemo s alkoholom, u kojoj se njemu prepuštamo, ali nismo potpuno njime obuzeti.“

Filozofija kao opijanje, ili opijanje kao filozofija? Ovo potonje bi bilo posve moderno, blaženi moj Lucije.

Na kraju moram reći još i to da nisam posve siguran da je Neron bio baš takav ludak.

I krvolok. Tako je lijepo pjevao i obožavao glumu! Ali ni u to da bismo tebe trebali pamtiti samo kao filozofa. Tvoja pohlepa za novcem i zelenašenje... ah, bolje da ne kažem što mislim.

Pobožni moj Aurelije,

tko nije čitao tvoje „Ispovijesti“ neka se ni sam ne ispovijeda! To bi trebalo biti pravilo u pobožnom i intelektualnom svijetu. Ili drukčije: reći istinu o sebi znači ugoditi Bogu i zato nije sramota za čovjeka. Stoga ću i ja pokušati biti iskren čak i po cijenu da ti oponiram. I to u stvarima vjere što je svakako drsko, ali bolje i to nego da se lažno pekmézim nad tvojim duhom.

Počet ću s Bogom. Na jednome mjestu kažeš da je Bog neshvatljiv, odnosno „ako shvaćaš, nije Bog“. Meni to izgleda razumljivo, jer ako Bog nije misterij, onda nam ne treba vjera.

„*Credo, ut intelligam!*“ rekao je mudri Anzelmo Canterburyjski. Najprije moram vjerovati da bih spoznao! To znači da um i razum nemaju domet do Svevišnjeg. Do njega se dolazi nekom intuitivnom spoznajom koja je jednako otajstvena kao i sam *predmet* spoznaje. Usudio bih se reći i ovo: čovjek, takav kakav jest, nikada ne bi mogao *spoznati* Boga bez pomoći samoga Boga. To za mene znači da Boga spoznaje sam Bog koji je u nama. Mi toga nismo svjesni, mi to možda samo naslućujemo kao što se u mirisu zraka naslućuje oluja.

Nikakvi diskurzivni argumenti tu *spoznaju* ne čine čvršćom kao što je nikakva nesreća i nepravda ne mogu uzdrmati. Čovjek može pasti u svojoj vjeri, može sumnjati, pa i očajavati, ali ako je uhvaćen u mrežu milosti Božje, ne može pobjeći. Nešto te uvijek vraća natrag, kao nostalgija za rodnim krajem. Bog u čovjeku, rekao bih, neka je vrsta *nastrojenosti* koja ima sličnosti s plimom i osekom. I ma koliko da se more povlači, uvijek dodiruje obalu. Pobožni moj Aurelije, zato ti ja teško razumijem temeljnu dogmu naše vjere – Trojedinost Božje Osobe. Nisam rekao da u to ne vjerujem, ali nikako si to ne mogu predočiti i mislim da to i nije osobito važno. Ako je Bog otajstvo, kako možemo

išta izvjesno reći o njemu? I nije li svaki iskaz o Bogu, svaka ilustracija, svako predočavanje, neka vrsta sakaćenja?

Kad sam bio mlad, pa tamo do četrdesete, gotovo ništa nisam *osjećao*. Sjećam se da je – u to vrijeme – vrlo popularan teolog Šagi-Bunić znao govoriti kako ljudi koji ne vjeruju nekako nisu *do kraja* ljudi. Kao da im nešto nedostaje da kompletiraju svoj *bitak*, da to tako kažem. To mi se tada činilo kao loš vic jer za mene je bila istina – upravo suprotno. Samo *metafizički beskućnik*, da upotrijebim poznati izraz, dakle čovjek koji se više ne oslanja ni na Boga ni na metafizičke magle zaslužuje ime *čovjek*! To su ljudi Stirnera, Feuerbacha, Nietzschea. Snažni, osviješteni, s natpisom na vratima: *Prodi dalje, ništa ne trebam i ništa ne dajem!*

Danas znam koliko je to bilo krivo, ali nisam to u stanju obrazložiti. Kao kad slutiš da će se nešto dogoditi, ali nemaš nijedan valjan razlog da bi to mogao tvrditi. I ta milost što se ulijeva u čovjeka – tá nije to nikakvo vjedro vode kojim te netko polije pa se odjednom otrijezniš. To su kapi koje polagano klize i tko zna otkada i koliko dugo. I kad dođeš na prag vjere, još si nesiguran i ta te nesigurnost nikada ne napušta premda u dubini duše osjećaš *izvjesnost*. Bog je tu, ali nekako u mraku pa ga stalno tražiš. Koji put udariš i glavom o zid, koji put ti se učini da si ga dotakao, ali ne vjerujem da ga ikada možeš dovoljno jasno razabrati.

Reći ću nešto radikalno: kad Bog ne bi bio potpuna tajna, postao bi predmet znanstvenog istraživanja i prestao bi biti Svevišnji. Zato mi je posve svejedno kako će netko, pa bila to i Crkva, definirati Božju osobu. Znam da je to *heretično* gledište, ali obećali smo si istinu, zar ne, pobožni moj prijatelju?

Kad bih htio ići korak *predaleko*, mogao bih reći da mi je čak *svejedno* postoji li Bog. Jer da i ne postoji, ja bih u njega vjerovao. Je li to premalo ili previše vjere, dragi moj Aurelije? Kad to kažem, mislim na

to da moj život ne bi ništa vrijedio da se nisam uhvatio za Božje skute. I ne puštam ih kao što se ni u snu ne pušta vreća blaga. Nisam ja potreban Bogu, nego je on meni potreban – s onu stranu svake sumnje, s onu stranu svake izvjesnosti. Kad bi Bog bio samo *misao*, i tada bi bio nužan, premda osjećam njegov dah, kao što osjećam toplinu žive duše koju ne vidim, koju ne mogu dodirnuti, za koju ne znam gdje obitava i kako izgleda, ali znam da je tu negdje...

Sve ovo što sam ti dosada rekao, prilično je zbrkano i u mislima i u riječima, ali vjeruj mi, ne i u mojoj duši. Ona gleda Boga Božjim očima na kojima su tamne naočale. Zašto je to tako, jedna je od najljepših tajni koju čovjek može zamisliti. Čak toliko lijepa da ne bih pristao da mi se razotkrije i kad bi to bilo moguće. Ako vjera nije noć u kojoj je dovoljna iskra da mi pokaže put, ako nije posve *neizreciva*, što će mi? Što će mi Bog koji šeće Trgom bana Jelačića? Istina je, Isus Krist je došao među ljude, ali ne u Božjem nego u čovječjem ruhu. Ali i on je bio otajstven u svojoj žrtvi i svojoj patnji, u preuzimanju grijeha svijeta na svoja leđa! Pa i u svom uskrsnuću! Bog se objavio na nevidljiv način. I Krista smo *sagledali* tek kad je uskrsnuo. Baš kao i Oca.

Imam potrebu da ti povjerim ono najintimnije: kad bih samo *postulirao* Boga, i to bi mi pomoglo da budem više čovjek nego što bih to bez te *ideje* ikada uspio. Jer i to bi već donekle dostajalo za *poniznost*. A upravo je ona ono po čemu se mjeri vjera. Ti kažeš da je to *Istina*, ali ja osjećam da je to *poniznost* budući da je ona korijen svake dobrote i svakog moralnog čina. *Nadžovjek* može biti snažan i moćan, može biti sretan i zdrav, ali ne može biti moralan i blažen. A blaženstva nema bez *poniznosti*, kao što ni vjere nema bez Boga. *Poniznost* je, ako baš hoćeš, najjači argument za Božju egzistenciju! Jer tko bi čovjeka bez Boga natjerao da klekne pred drugog čovjeka, da se stavi u *funkciju* palog i potrebitog, da osjeti blaženstvo *malenosti*?

„I kakav je čovjek bilo koji čovjek, ako je samo čovjek“, pitaš se u „Ispovijestima“. I odgovaraš: „Jer što čovjek ima a da nije primio?“

(1 Kor. 4,7). Rekao bih ništa osim strukturalne sklonosti grijehu. Da čovjek nije prenisko pao, ne bi ni Krist završio na križu. Da čovjek nije tako slab za vrlinu i krijepost, ne bi mu trebale *institucije*, kako je to filozofski formulirao Arnold Gehlen. A ja sam sklon tome da kažem da je i najbolji čovjek još uvijek dovoljno loš da se nema o što osloniti u sebi samom, osim na Boga svoga. Bog je apsolutno *Dobro* i kao takav njegov *distributer*. Sve ono što je u čovjeku dobro, dobro je po Bogu, a sve ono loše, nasljeđe je roda ljudskoga. U tome na neki način vidim *ontološki dokaz* za Božju egzistenciju. Da nema Boga, ne bi bilo ni *Dobrote* i stoga je svaki moralan i plemenit čin dokaz da Bog postoji. Po mome mišljenju, preko Krista se u svijet izlila točno ona količina *Dobrote* koja je bila potrebna da bismo *spoznali* Boga, i točno ona količina *Dobrote* koja je neophodna da bismo izašli na put Spasa.

I još nešto, dragi Aurelije. Ja sam toliko *geocentričan* – i slobodno mi to upiši u grijeh – da duboko vjerujem da je rodu ljudskom prije svega potrebno *ovozemaljsko* spasenje. Po Kristu je ono postalo moguće i zato mi se ne sviđa kad se težište prebrzo i pretjerano stavlja na *onostranost*. Život poslije smrt je otajstvo i o tome ne znamo ništa. Ništa ne znamo ni o Božjem sudu, čak ni o tome hoće li ga uistinu biti. I u tome i jest Božje milosrđe.

Rekao si: „Ljudi su stvorenja koja sa sobom nose svoju smrtnost.“ Osjećam vapaj u tim tvojim riječima, kao da bi smrt bila neka kazna. Neka vrsta paradoksa ljudskog bitka. Pa je besmrtnost ono čemu težimo kao nagradi za ovaj bijedan i ograničen ovozemaljski vijek! Ne osporavam onostranost i puštam je da se pokaže kada dođe vrijeme. Ali nekako mislim da je ono što obično nazivamo čežnjom za besmrtnošću zapravo vapaj za *Smislom* ovozemaljskog života. Kant je smatrao da većina ljudi ne zna što hoće pa se zato povodi za instinktima i autoritetima. A priznat ćeš, dragi Aurelije, da nikakav instinkt i nikakav autoritet ljudskom životu ne može podariti *Smisao*. Čak ni onaj koji je pisan malim početnim slovom.

Kad bi ljudi uspjeli život na zemlji strukturirati tako da on zadobije *Smisao*, potreba za besmrtnošću bila bi mnogo manje opsesivna i na neki način prepuštena *sferi otajstva*. Jer besmrtnost se doživljava poput svojevrsnog *popravnog ispita* za ovozemaljski *Neuspjeh*. Reći ću to jako grubo i, bojim se, ne baš *kršćanski*: Nasljeduj Krista i život će ti zadobiti *Smisao*. Rođenje će za tebe biti dar Božji, a smrt *izbavljenje* od *tiranije vječnosti*! Kako to mislim? Vratit ću se na Pitagoru budući da on nije bio ni manihejac, a ni donatist. A i njegovi su bogovi bili napola ljudi.

Kad je odredio razvojne faze čovjeka i broj godina koje bi trebao poživjeti, usporedio je to s godišnjim dobima. Pa kao što godina ne bi bila cjelovita bez svih godišnjih doba, tako ni ljudski život ne bi bio cjelovit bez dječastva, mladosti, zrelosti i starosti. Tako ispunjen život postaje cjelina i smrt je neka vrsta *spasa* od monotonije ponavljanja. Ponavljam: ne kažem da nema vječnog života, nego samo to da se o njemu ne bismo trebali brinuti. Naše su brige ovozemaljske: Kako da nađem spasenje ovdje i sada? Kako da se otvorim milosti Božjoj da bi moj život imao *Smisla*? Čak i pod pretpostavkom da je sa smrću kraj svakoj *samorefleksiji*?

„Kad naime tražim tebe, Boga svoga, tražim blaženi život“ – kažeš i izričeš na lijep način ono što ja iskazujem grubo i jadro. Ali tu je smisao svega. Kad nađem Boga svoga, našao sam i blaženstvo, to jest *Smisao* svog života, i što mi više treba? Ne mislim tu ni na kakvog privatnog boga, jer takav ne postoji. Mislim na Oca, Sina i Duha, *Kojega* si ne predočavam, ali po *Kojemu* moj život na zemlji ne treba nikakav *popravni ispit* na Nebu. I nemoj me pogrešno shvatiti kad kažem da *ontološki primat* u *Spasenju* ima Zemlja, a ne Nebo. Nebo je samo *konzekvencija*. Jer, Oče, „kad si ti naša jakost, onda je to jakost, a kad je naša, onda je to slabost“. Tu bih tvoju rečenicu rado parafrazirao: Ako smo spašeni već u ovozemaljskom životu, onda si nas, Oče, spasio, a ako čekamo spas na Nebu, onda tražimo spas po nama samima...

Dragi Aurelije, nemoj biti prestrogi sudac. Dopusti da su moje zablude motivirane iskrenim naporom da si donekle *razjasnim* nerazjašnjivo. U konačnici uopće nije bitno što čovjek kaže ili napiše. Svevišnji to znade i zato je blagonakloniji od ljudi. Pa i svetaca.

P. S. Gotovo sam zaboravio: svojedobno sam Gilgamešu napisao pismo na sličnu temu. Šaljem ti ga u nadi da bi te možda moglo zanimati i s molbom da ne budeš prestrog. Ja sam ipak samo pisac običnih pisama.

Gilgamešu,

kralju Urka, sveti ratniče, sumersko-babilonski Prometeju. Ne znam kako bih te sve trebao osloviti, jer kao što ep kaže, „samo jedna trećina Gilgameša je čovjek, a dvije trećine bog“. Ta je činjenica za mene dovoljna da te svrstam u red mudraca i pokušam razabrati smisao tvoje misije.

Svejedno je je li se sve to dogodilo prije 3 000 ili prije 5 000 godina. Važno je da se dogodilo. Živio si u slavi i snazi i, čini mi se, u *preobilju* života. Ni za čim nisi tugovao, ništa želio jer si svega imao na pretek. Pucao si od radosti i spavao snom pravednika. Rat je za tebe bio sveta igra, a druženje s bogovima hranilo tvoj prkos i oholost. I tada je u tvoj život ušao *stepski čovjek*, napola divlji, stvoren iz blata i božanske pljuvačke. Htio se ogledati s tobom, ali ste umjesto krvavog boja skovali vječno prijateljstvo. Enkidu je postao tvoj mlađi brat, možda čak blizanac. Nitko vam više nije trebao, samo ratnički izazovi i sveta slava. Enkidu je odbio i prokleo zavodljivu ženu, rekavši:

Hoću da ti odredim sudbinu

ženo!

Ne bilo kraja danima tvoga života!

A ti si, Gilgamešu, ne samo odbio ljubavni odnos s božicom Istar nego i brak, jer si spoznao „nevjernost“ bogova. Zato nisi htio primiti ni njihovu hranu, a ni piće. Dostajalo ti je prijateljstvo s Enkiduom. Bili ste jedan drugome *ambrozija i nektar* i time uvrijedili bogove. Ubili ste *zlatnog nebeskog bika*, ali to je bila samo prividna pobjeda. Kazna je došla u obliku iznenadne Enkiduove smrti. Ostao si sam, očajan zbog smrti prijatelja i, što je najgore, prestrašen da ćeš i sam jednog dana morati umrijeti.

Uplašio sam se smrti i zato jurim preko stepe,

kažeš u jednom stihu. I počinješ tražiti vječni život, jer ljudski je život samo napola život! Nije li to najstrašnija osveta bogova koju si mogao zamisliti? Spoznao si razliku između bogova i ljudi i pao u očaj. Patnja postade tvoj život.

Oni određuju dane života,

ali ne broje dane smrti.

A ti si počeo brojiti dane smrti, neutješan zbog Enkidua, prestrašen da i sam ne završiš kao „prah i blato zemlje“. Krećeš na put u potragu za *travom vječnog života*. Na dug i težak put.

Morao si čak „izvan svijeta“, do Utnapištima, gdje je živio jedini besmrtni čovjek, sa svojom ženom i lađarom. I on te uputi gdje ćeš pronaći čudotvornu travu. Zaronio si u mu-

tnu vodu i našao je. I htio si je podijeliti sa *svojima*, kako bi i oni zadobili vječni život. Ali si je izgubio pa si, umjesto da je ponovno izroniš, radije otišao u podzemni svijet i ondje susreo Enkidua i konačno spoznao da je čovjek „prah i blato zemlje“. Vratio si se kući i mirno umro.

Gilgamešu, uistinu je teško razumjeti tvoju priču. U prošlom stoljeću, kad je u modi bio egzistencijalizam, tvoja je sudbina interpretirana kao egzemplaran primjer tragičnog ljudskog udesa, u kojem je smrt na neki način kazna za život. Koji se „omakao“ bez naše volje i pristanka i koji se zbog toga ne može opozvati. Ali je obilježen smrtnošću koja čovjeka čini najbjednijim stvorenjem na kugli zemaljskoj.

Pa i ti si, Gilgamešu, bio junak koji se nije bojao smrti, a onda si postao običan čovjek kojega smrt plaši i koji zbog toga više ne uživa u životu! Želio si postati ravan bogovima, a završio si kao „prah i blato zemlje“. Jesi li nam htio reći da svaki čovjek tako završava?

Ali zar ti nisi bio dvije trećine bog, a samo jednu trećinu čovjek? Zašto onda nisi uspio? Kako to shvatiti? Ja bih rekao *simbolički* i *sociološki*. Zato što si bio sveti ratnik i kralj, a time i bog za podanike, dvije si se trećine razlikovao od običnih ljudi. Ali ona jedna, ljudska trećina, pokazala se *ontološki* važnijom. Ona kroz smrtnost određuje konačnu sudbinu svakog od nas. Zašto? Zato što se pretvara u *princip pravednosti* među ljudima? Možeš biti što hoćeš, možeš biti iznad ljudi, jesti iz iste zdjele s bogovima, ali u konačnici, u najbitnijem aspektu ljudske egzistencije, ni za jotu nisi u boljem položaju? Smrt je najpravedniji sudac koji je ikada kročio zemljom, ona je *apsolutni princip pravednosti*? Da nisi izgubio

onu *travu vječnog života* i da si je podijelio sa *svojima*, što bi bilo s *ostalima*? Što bi bilo sa svijetom, Gilgamešu?

Ali pravo je pitanje, zašto nisi ponovno izronio *travu vječnog života* kad si je već izgubio. Ta još si bio blizu one vode? Možda pretjerujem u hvatanju smisla tvoje zamršene sudbine, ali meni se čini da ti to nisi htio. Odustao si od potrage za vječnošću, jer si nekako dokučio svu njezinu lažnu privlačnost? Je li tako bilo?

Zašto je Enkidu onu zavodljivu ženu prokleo na vječni život? To ne može biti tek obična kletva. Zar nije izrečena sa smislom da bi takav život doista bio paklena kazna? Nemoć da se smiriš kao u snu? Ako je život neka vrsta *neuroze*, jer je živo biće uvijek u *hvatanju* ravnoteže, kako to naslućuje Freud, je li onda smrt neka vrsta *anorganskog* blaženstva?

Ali vratimo se tvom putu Utnapištimi. On je bio jedini među ljudima koji je zadobio vječni život. Ali nipošto se zbog toga ne doima sretnim. Živi *izvan svijeta* sa šutljivom ženom i istim takvim lađarom. Na nekom otoku na koji nitko ne dolazi, na kojemu nema ni smijeha ni radosti. Kakav je to život, Gilgamešu? Jesi li spoznao da je besmrtnost u biti vječna usamljenost i izolacija od *svijeta*? I da su tvoji bogovi u boljoj poziciji, budući da se ponašaju kao ljudi? Ljube i mrze, snivaju intrige, raduju se i plaču, pa njihova besmrtnost ima i smisla i kolorita? Ali Utnapištim je usamljen, i njegova besmrtnost prije sličići kazni negoli nagradi. Nije li tako? Jesi li to spoznao pa zato nisi htio ponovno zaroniti i pronaći *travu vječnog života*? I radije si mirno usnuo?

Reci mi, Gilgamešu:

*Oslobada li nas smrt
Kad se u starosti čovjek istroši
Jer u njemu više nema ničeg
Što bi oplakivalo život?*

Pokorni Thomase,

ispričat ću ti razgovor s jednim mojim prijateljem koji bi te, kako naslućujem, mogao zanimati. Dakle, rekoh mu jednoga dana: – *Milost* ti je uistinu relativna stvar. Ako stvar gledaš iz perspektive jednog Calderona koji je napisao da je čovjekov najveći grijeh što se uopće rodio, onda bi *milost* mogla biti i to da se čovjek uopće ne rodi. I smrt – rekoh dalje – može značiti stanovitu *milost* ako si nastrojen poput Kirenjanina Hegesije koji je prije gotovo 2 500 godina poučavao kako je ona zapravo lijek za sva zla i stoga najveće dobro...

Kad me moj prijatelj zabezeknuto pogledao, dosjetih se Henrika VIII. pa rekoh: – On je Thomasa Morea osudio na smrt zbog izdaje i to samo zato što ovaj nije htio blagosloviti njegov brak s drugom ženom, Anne Boleyn. A to ti je u ono vrijeme značilo da ga imaju gnjusno objesiti i raščetvoriti. Dakle ne samo smaknuti nego i izložiti najstrašnijim mukama. Ali Henrik VIII. je bio *milostiv* vladar pa je kaznu preinačio u obično odsijecanje glave. Doduše, Moreovu su glavu kasnije nabili na kolac i javno je izložili, dok su tijelo sahranili u crkvi u Chelseaju...

Ali moj mi prijatelj reče da u slučaju tragičnog pogubljenja engleskog lorda kancelara poenta nije u načinu na koji je umro, pa ni u tome je li mu Henrik VIII. iskazao milost, nego u jednoj *doktrinarnoj kontradikciji*.

– Kao što znamo – reče – Katolička crkva se protivi svakom činu samoubojstva zbog *svetosti* života. Bog ti je dao život i samo ga on ima pravo uzeti. Na tebi je da ga živiš dokle god ide i pod bilo kojim okolnostima. Imaš trpjeti, jer je i Isus Krist trpio. E, vidiš – nastavi – Thomas More je dugo bio utamničen u Toweru i, koliko znam, napisao je i neko djelo o svojoj sudbini i smrti koja ga čeka. Dakle, znao je da će umrijeti i znao je da umire zbog toga što ne želi osporiti autoritet pape u zamršenoj teološko-političko-bračnoj intrigi. To je doduše he-

rojsko djelo, ali i dvojbena sa stajališta *svetosti* života. Ako je život sveta stvar, onda ga njegov vlasnik mora tako i tretirati, a ne pristati da mu ga oduzmu samo zato što se pridržava nekakvih crkveno-disciplinarnih stvari. Reci ti meni – upita me cereći se pobjedonosno – kakva je stvarna razlika između samoubojstva i pristajanja da te ubiju zbog nekog tvog *svetog razloga*? Nikakva! – odgovori brže nego što sam uspio išta reći i nastavi: – Pa i samoubojice imaju svoj *svete razloge*. Svejedno je li to patnja, dosada, *spleen* ili kakav filozofski uvid.

– Čekaj, čekaj – rekoh – pa nije to isto. More je proglašen svecem jer je za katoličku vjeru položio život. To je ipak drugo! – Dobro – odgovori moj prijatelj: – Ako bih ja sutra tebe zamolio da me ubiješ zato što više ne mogu podnositi bolove, kao što je to učinio Freud, zamolivši prijatelja da mu dade prekomjernu dozu morfija, bi li to bilo samoubojstvo ili smaknuće? Ili da ti dam drugi primjer: kažu da je Diogen Kinik umro tako što je namjerno zadržao dah i to zbog čisto filozofskih razloga. Nije li i tu posrijedi *sveta odanost* filozofiji? Opravdan motiv da žrtvuješ vlastiti život zbog viših razloga?

– To su bijedni sofizmi – dreknuh ljutito. – Thomas More nije htio da ga onaj tiranin smakne. On je časno stajao uz svoju vjeru... – Sve je to *okay* – prekine me prijatelj i ispali: – Ali je ipak činjenica da je mogao spasiti svoj život da je malo popustio kralju. I da znaš, imao je život u rukama, ali ga nije smatrao dovoljno *svetim* da ga sačuva. To ti je logika, stari moj.

U tom je trenutku zazvonio mobitel, moj se prijatelj javio i užurbano mahnuo rukom u znak pozdrava. I zlobno dobacio: – I Diogen je trebao biti svetac!

Eto, to je ta pripovijest pa ti, pokorni Thomase, vidi. Ja sa svoje strane mogu reći samo to da danas ljudi više ne shvaćaju *aporije*. Odveć banaliziraju stvari. Mislim da je to zato što im je ovisnost o tehnici pokvarila smisao za istančano mišljenje. Upotreba moderne tehnologije,

osobito informatičke, ne pretpostavlja *raz-mišljanje*, nego brzo stjecanje *mišljenja*. Kad je izmišljen vlak, a toga se ti ne možeš sjećati, ljudi su još imali strah od brzine, a danas imaju strah da ne budu prespori. A to kvari pamet i poboljšava standard.

Kad sam već pri peru, dopusti mi da te podsjetim na zgodu kad te onaj luđak zamalo bacio kroz prozor. Sjedio si u svojoj kući, i još obnašao važnu službu engleskog kancelara, kad se u tvoje odaje ušuljao neki poremećeni tip i počeo ti prijetiti da će te baciti kroz prozor. Koliko znam, prilično si se prestrašio za svoj život, ali si se ipak dosjetio i sumanutom čovjeku preložio da biste za početak mogli najprije baciti tvog psića koji se tu, na nesreću, zatekao. I još si dodao kako bi to mogla biti sasvim zgodna igrica. Ne znam jesi li sam bacio psića kroz prozor, ili je to učinio onaj luđak, ali je sigurno to da si onom tipu rekao neka otrči na ulicu i donese ga gore kako biste ga ponovno bacili. Taj je to i učinio, a ti si brzo zaključao vrata, počeo vikati upomoć i tako spasio svoju *svetinju*, svoj život.

Žao mi je da se tog primjera nisam sjetio kad sam raspravljao s prijateljem jer bih mu doslovno začepio usta. Pokazao bih mu da si u toj zgodu učinio sve, pa i više od toga, da spasiš vlastiti život. Psić je u cijeloj stvari ispao kolateralna žrtva, ali takva je sudbina lordovskih pasa. Olakotna je okolnost što u to vrijeme Darwin još nije objavio svoje spise u kojima je životinje, a osobito pse, *proglasio* našom braćom po duši i razumu, pripisujući najvjernijem čovjekovu prijatelju čak i stanovite moralne kvalitete. Ali to su već druge teme.

Čitao sam da su ti nakon smaknuća glavu nabili na kolac i izložili je na Londonskome mostu te da je tvoja kći baš tada onuda prilazila, moleći Svevišnjeg da joj tvoja glava padne u naručje. I da se to nekim čudom i dogodilo te da ju je potom odnijela u crkvu sv. Dunstana u Canterburyju gdje je trajno pohranjena. Tako si, pokorni moj Thomase, ne samo postao svecem, nego si sahranjen i u dvije crkve. A toga ne bi bilo bez Henrikove milosti. I bez tragične sudbine onog psića.

Sadašnji Michele,

znaš li ti da tetrijebi plešu, vrane upriličuju letačke utrke, sjenice u No-voj Gvineji ukrašavaju svoja gnijezda, a ptice pjevice se natječu pje-smom. I sve ti je to igra, dragi moj. Čak su i ratovi nekada bili takvi. Zbog toga je Pizzaro sa šakom konjanika i mogao pobijediti Azteke, jer oni u osnovi i nisu ratovali nego se igrali, hvatajući zarobljenike. Igra ti je bilo i ono natjecanje u Toledu 589. godine. Bila je to neka vrsta teološkog turnira na koji su došli visoki duhovnici arijevskih Vi-zigota i kršćana. Pobijedili su kršćani, a Vizigoti nakon toga prešli na vjeru uskrslog Krista.

Zašto ti sve to govorim, sadašnji moj Michele? Prvo, zato što si u kontemplativnom životu tražio *smiraj bez misli o budućnosti ili žalje-nja za prošlošću*, a to nije drugo nego vapaj za sadašnjošću! Ili drukčije rečeno: vapaj za igrom. Drugo, želim ti reći da se nije dobro previše igrati vlastitom sudbinom. Možeš si natovariti vruga na leđa, što si ti, kako mi se čini, i učinio. Lijepo je ako kažeš da nekome želiš sreću i dug život, ili blaženu smrt u krugu obitelji. Ali je opasno kad to sam sebi želiš, a još više ako u svojim knjigama o tome pišeš. Tada izazivaš vruga i prizivaš upravo suprotan ishod. Mudrije je praviti se da o tome nemaš mišljenje.

Napisao si: „Nema ni dva tjedna da sam navršio trideset devet go-dina i želio bih poživjeti još barem toliko.“ A na jednom si drugome mjestu rekao da bi najgrozomornija smrt bila ona kad bi se nekome odrezao jezik i ako bi umro bez moći govora. I što se dogodilo? Umro si pola godine prije svog 60. rođendana, i to bez moći govora! Razbo-lio si se od angine, nastale su komplikacije i potpuno si izgubio glas.

Sad ćeš reći da pričam gluposti, ali moje me iskustvo uvjerava da je u tom slučaju glupost probitačnija od mudrosti. I sâm sam nekoliko puta na isti način zazivao vruga i jedanput zbog toga završio na teškoj

operaciji. A koliko si ti samo potrošio tinte, ljuteći se što su mnoge hulje koje si za života upoznao umrle smrću pravednika, blaženo i bez muke, a mnogi pravednici u bolu, tjeskobi i očaju. Ali to je tako, dragi moj, i u Božju pravdu ne treba zabadati nos.

„Filozofirati znači naučiti kako umrijeti!“ I to si napisao, diveći se Seneki i stoicima. Njihova je etika doista išla u pravcu postizanja *smirenosti* (preko vrline), ali, nažalost, Seneka je imao zlu kob kao i ti. Ludi ga je Neron prisilio da počini samoubojstvo, što meni baš i ne djeluje odveć filozofski. Nekako bi mi bilo *filozofskije* da je on Nerona uspio natjerati na to da ode u vječna lovišta. Tako bi se filozofija usput legitimirala i kao općekorisna stvar.

Naravno da mi je žao što je tako ispalo, no vjerujem da si stoički izdržao svoje zadnje trenutke i da si tada u mislima držao za ruku našeg zajedničkog prijatelja, skeptika Pirona. Ta on je posljednja nada da može biti ovako i onako, da zlo može ispasti na dobro, a smrt otvoriti vrata novom životu. U tom ću smislu shvatiti i tvoju glasovitu rečenicu: „Našoj sreći smije biti suđeno tek poslije naše smrti!“ Dakle, ja ono „poslije“ ne shvaćam u uobičajenom smislu: da tek način na koji smo otišli s ovoga svijeta govori koliko smo na njemu zaista bili sretni ili nesretni. Ja to vidim u Pironovskoj perspektivi: ne znamo čeka li nas zagrobna sreća i blaženost, ali to svakako nije isključeno. U tom slučaju, izgubiti dar govora u onom bijednom djeliću sekunde u odnosu prema onom „poslije“ i ne bi bilo toliko važno, zar ne?

Priznajem da sam se malo zapleo u ovoj teškoj raspri i da tvoja misao i tvoje djelo uopće nisu ciljali u tom pravcu. Volio si život, žudio za njim, ali ne bih rekao da si grčevito čeznuo za besmrtnošću. Da jesi, ne bi nikada napisao: „Iskreno zamisli koliko bi vječni život bio nepodnošljiv i bolan za čovjeka!“

Ne mogu reći da ta misao ne djeluje otrežnjavajuće. Zaista, što bi bilo kada bismo mi ljudi, s tako ograničenim kapacitetima, s tako

ograničenim duševnim i emocionalnim sposobnostima, a da o razumu (umu) i ne govorim, živjeli stotinama tisuća godina? Beskrajna dosada, apatija, do kraja potrošena sposobnost uživanja, ubitačno trajanje i ponavljanje istog, pakao koji se nikada ne gasi. Gledajući tako, je li smrt ipak Božji blagoslov? Pustimo sad vjeru i snatrenja o vječnom i blaženom životu u onostranosti! To si ionako ne možemo predočiti, zar ne? Osim kao utjehu zbog straha da prerano ne odemo i da nekako pregrmimo odlazak najdražih.

Zbog tebe ću tome dodati i Wittgensteinovu misao koja glasi: „Ako uzmemo da vječnost ne označava beskonačno vremensko trajanje nego bezvremenost, onda vječni život pripada onima koji žive u sadašnjosti.“ Time se, dragi moj Michele, vraćam na početak – na igru. A kao što znaš, igri pripada sadašnjost, odnosno igra je u svojoj biti vapaj za sadašnjošću, za tom *vječnošću* u našim prolaznim životima. I doista, vječnost je nešto gdje nema vremena. A vremena nema ondje gdje nema sjećanja na prošlost, niti postoje misli o onome sutra. To su oni trenuci bezvremenosti kad smo uronjeni u *vita contemplativa*, kad smo u ljubavnom zagrljaju, kad se sa strašću igramo, isključujući sve što toj igri ne pripada. Wittgenstein je u pravu: tada smo u stanju bezvremenosti i u jedinom vječnom životu koji možemo iskusiti i koji nam je zajamčen.

Ti bi to rekao drukčije: „U trenucima kad uranjamo u istraživanje duša je nekako izvan tijela i pomirena sa samom sobom.“ Držati dušu „zaposlenu izvan tijela“, to bi bila tvoja zapovijed. Tada, zar ne, ničega nismo svjesni, ni našega bila, ni naše fiziologije, ni naših misli, jer sadašnjost ne trpi takvu refleksiju. Rekao bih, dragi moj, da se život odi-grava na velikoj pozornici sadašnjosti sam od sebe, kao u transu, lišen boli, tjeskobe što nam ih donose misli iz budućnosti... Jednostavno: vječnost kao blažena bezvremenost?

Ili kako to kaže Goetheov Faust:

*Budućnost, prošlost duh zaboravlja,
Tek sadašnjost –
jest naša sreća sva!*

Ono što je malo teže jest uhvatiti tu sadašnjost, tu bezvremenost. Prošlost i budućnost su fikcije. One ne postoje nigdje osim u našim glavama. Samo u sadašnjosti ima bitka, ali tako slabašno da odmah postaje prošlost čim stupi pred nas. A budućnost nije ništa drugo nego strah, tjeskoba, nada i očekivanje. Pa opet, i to je paradoksalno, oni toliko dominiraju našom svijesću da nas gotovo utapaju u vremenitost kao u kakvu neprolaznu poplavu. Znaš li ti, dragi moj Michele, da se danas države hvale kako su napretkom tehnike i tehnologije te zbog poboljšanja socijalnih uvjeta života uspjeli podići prosječan ljudski vijek negdje na Pitagorinu normu, dakle oko 80 godina. A objektivno, psihološko trajanje života nikada nije bilo kraće. Cijeli sustav i struktura života događaju se u prošlosti, odnosno u budućnosti. Ljudi rade od jutra do mraka, uronjeni u prošlost i budućnost kao ronilac u more. Nekad je dokolica bila sinonim za *vita contemplativa*, a danas tko god drži do sebe radi barem dvostruko radno vrijeme, s mislima na godišnji odmor i sa zebnjama zbog onoga što još treba učiniti. Igre nema ni u božanskom ni u ljudskom, barem ne u smislu kako ju je definirao Huizinga.

Mi današnji, promatrači smo iz brzoga vlaka, a ti si to bio iz kočije. Mi današnji trčimo za stvarima, a ti si, dragi moj Michele, razmišljao o stvarima. Mi današnji jedemo brzu hranu, a ti si znao sjediti za stolom. Mi se panično bojimo umiranja jer ne znamo što je *smirenost*, a ti si se okrenuo Pironu kako te ne bi iznurila potraga za izvjesnim.

Svijet je, dragi moj, postao utrka u kojoj trkači nikada ne dopiju do cilja, jer cilja i nema. I tako, tvojih gotovo 60 navršениh godina i nije tako malo. Ljudi danas samo nominalno žive dulje, a dar govora po pravilu izgube s odrastanjem. Kad sve zbrojim, još si dobro i prošao. Unatoč tome što si izazivao sudbinu.

Žestoki Giordano,

kako te čovjek ne bi volio kad si ti toliko ljubio svijet! Kako da ne pogleda u nebo i ne bude ganut ljepotom i beskonačnošću tog plavetnila kad si tako zanosno o tome pisao? Kako da u cvrkutu ptica i u mirisu cvjeta ne vidi božanski čin kad si ga ti vidio u svakoj stvari i cijelom svemiru? Kako da ne prolije suze nad ptićem ispalim iz gnijezda kad je i u njemu, kako si govorio, božanska duša? Malo je ljudi s toliko strasti sanjalo svijet za kakav si ti tvrdio da postoji. I to još platili životom. Malo je ljudi imalo tako žestoku i strastvenu narav, a još manje takvu hrabrost. Campanella je imao i tvoju žestinu i tvoju strast, ali nije imao tvoju kuražu. Izazvao je Inkviziciju i završio u dugogodišnjoj tamnici, ali je na kraju ipak pognuo glavu. I zato ga pamti filozofija, ali ga ne pamti čovječanstvo, barem ne s takvim ganućem i divljenjem kao tebe. Nije mala stvar otići na lomaču kad ti se otvaraju *kraljevske odaje*. A ti si otišao. Mogao si nositi *krunu*, ali si radije sve napustio. Stradao si od ljudske pokvarenosti i gluposti, ali si ipak najviše stradao zbog viška mašte i života.

Žestoki moj Giordano, kad *frenološki* promatram tvoj portret, ne mogu a da ne kažem da tvoje široko i lijepo zasvođeno čelo odaje umnost najvišeg stupnja, a tvoje bademaste i jasne oči čvrst karakter. Stanovita zagledanost i sjeta govore mi da si više pjesnik nego sistematičan mislilac, ali to je u mojim očima plus, a ne minus. I tvoj nos, osobito nosnice, odaje uskipjelu i strastvenu dušu koju kao da goni nekakav unutarnji demon. I tvoja brada, malčice zaobljena prema ustima, potvrđuje tu sklonost plesu na žici.

Ali da se vratimo činjenicama. Znam da ih dobro poznaješ, no ja ih ponavljam zbog sebe. Postao si benediktinac s referencama izvrsnog skolastičara. Onda ti je Nikola Kuzanski glavu napunio slobodarskim duhom, a Kopernik te zarazio svojim revolucionarnim heliocentri-

zmom. Osumnjičen si za herezu pa si napustio samostan Minerva u Rimu i petnaest godina putovao od jednog do drugog europskog sveučilišta, držeći prevratnička predavanja. Osporio si i kršćanskog Boga i Crkvu, propovijedajući *panteizam*. Tumačio si da je priroda beskonačna, a zbivanja u njoj da su očitovanje božanske duše. Štoviše, da je cijela priroda živo i oduhovljeno biće te da je duša u svakoj stvari.

Stari i pametni Bazala, kako smo ga nekoć mi studenti zvali, napisao je da se u tvojim stavovima osjeća novoplatonska misao: božanska supstancija obuhvaća sve, ona je u svemu i sve je u njoj, po njoj sve nastaje i sve se u nju vraća. Ona je svrha svijeta. Tako si ti, dragi moj, obogotvorio prirodu i istodobno Bogu ukrao personalnost i osobnost. Grijeh kakav može počinuti samo onaj koji toliko ljubi Boga da želi da on prebiva i u najsitnijoj stvari, da je sve u njemu, da po njemu sve živi, osim Njega samoga.

Inkvizicija te teško optužila, a najviše zbog tvojih tvrdnji o beskonačnosti svemira i mnoštvu svjetova. Jer tebi nije bio dovoljan ovaj naš svijet – tvrdio si da svaka zvijezda ima svoje planete koji se oko nje vrte i da na njima postoji život. I time počinio smrtni grijeh: uzeo si čovjeku njegov ekskluzivitet i pijedestal! Svjetovi se ne vrte oko čovjeka kako je to naučavao Ptolomej i katolička dogmatika, nego se čovjek vrti oko svjetova koji su napučeni životom.

To, dragi moj, ljudska oholost ne prašta!

Priznat ću i po cijenu počinjenja grijeha: iako vjerujem u Boga koliko mi to moje ljudske slabosti dopuštaju, ipak u tvojoj nauci ne vidim ništa skandalozno. Mogao bih čak reći ovo: oduzimajući čovjeku njegov antropocentrizam, oduzeo si mu i njegovu oholost. *Poniznom* čovjeku ne smeta ako se *vrti* oko svjetova i ako nije jedini u svemiru. Ako i drugim bićima prizna božansku iskru u srcu. U čemu je onda problem? U tome da psi imaju dušu? Pa to je notorna činjenica za sva-

kog vlasnika pasa! Ili u tome što vjerujemo da i čimpanze, kao i ljudi, imaju iskustvo smrti? Pa to je danas potvrđeno i u znanosti!

Uostalom, zašto bi čovjek morao biti gospodar svijeta da bi se svidio Bogu? Zašto ne bi mogao živjeti u dosluhu s prirodom i respektirati i *niže* vrste i svejedno mu biti drag? Zašto mora biti ohol, beskrupulozan i egocentričan (a to je definicija svakog antropocentrizma!) da bi bio dostojan Neba i Zemlje?

Napokon, što je tako strašno u tvom estetskom doživljaju svijeta i svemira? To što si tvrdio da je božanstvo najsavršeniji umjetnik i da u svakom trenutku najbolje i najljepše stvara? I da je priroda upravo po *jedinstvu* božanske sile savršeno lijepa? Pa to je apoteoza Bogu čak i kada ga ne bismo izričito priznavali, zar ne? Ako Bog nešto i propisuje, sigurno ne propisuje kako da do njega dodemo. Napokon, kao što uči Augustin: zlo u strogom smislu riječi ne postoji, jer je *postojanje* po sebi dobro pa zato *postoji* samo dobro. Zlo je nedostatak dobra, a ne stvarnost po sebi.

Ako je tako, u čemu je kod tebe bio nedostatak *dobra* da bi te se otpravilo na lomaču? Naravno, ne postavljam to pitanje tebi nego svima onima koji i danas ljude šalju na lomaču, pa makar ta lomača bila *samo* društvena ili intelektualna izolacija.

To više što si bio pošten igrac. Izašao si iz samostana, deklarirao se kao slobodni mislilac i govorio što ti je srce nalagalo – *renesansno*, a to znači punokrvno, strastveno i zajedljivo. Zbog poštenja moram reći kako si se mogao izvući da si samo malo popustio. Papa je na tome radio i imam dojam da mu nije bilo drago što te na kraju morao prepustiti krvnicima. Ali kakav bi ti bio Giordano da inkvizitorima nisi odbrusio: „Možda je veći vaš strah u donošenju moje osude nego moj u njezinu prihvaćanju.“

Za kraj mi ostaje jedan vrlo delikatan problem. U tvojoj spremnosti da odeš na lomaču vidim nešto veličanstveno, zapravo himnu životu,

dok u spremnosti Thomasa Morea da ode pod sjekiru Henrika VIII. nazirem stanovit prezir spram života. Kako to? Hm, nije mi baš lako odgovoriti. Mogao bih jednostavno reći da je to naprosto tako i da svatko ima pravo na svoj *ukus*. Ili bih mogao reći da kad dvoje ljudi čini isto, nije isto. Ili... Ipak ću se odvažiti: Thomas je za razliku od tebe do kraja ostao kršćanin i vjeran papi pa mi se čini da je iz te pozicije odnos prema *svojevoljnom* odlasku u smrt nešto drukčiji nego kad je riječ o jednom heretiku ili otpadniku! Thomas je mogao izbjeći smrt i pokazati da je za njega život svetinja, ali nije, i zato je možda počinio grijeh. U tvom slučaju stvar stoji drukčije. Ti si u smrt otišao kao slobodan čovjek koji nikome ne polaže račun osim vlastitoj savjesti, koji ni s kim nije sklopio nikakav ugovor i zato čini što ga je volja. To mi se ne mora sviđati, ali ti nemam što prigovoriti.

Drugo i važnije: Thomas je dao život zbog jedne obične *trice*, zbog nečega što je doktrinarno i disciplinarno možda važno, ali što nije imalo nikakve veze s ljudskošću kakvu Bog uistinu hoće. Zato to i nije bio krik prema Svevišnjem, nego akt odanosti *instituciji* ma koliko ona inače bila i božanska. A tvoj prkos, dragi moj, pa i tvoje kolebanje, za mene su gesta jedne cijele epohe i *demonstracija* božanske snage u čovjeku. Pa i da si još stotinu puta okrenuo glavu od križa, ja bih vjerovao da te Bog ljubi svim srcem i da u tebi prepoznaje dobro, čak i u onome u čemu bi kod nekog drugog vidio zlo.

Dragi moj, Shakespeare pjeva da je slava poput kruga u vodi koji se neprekidno uvećava i koji, šireći se, iščezne. A ja ću smjerno dodati: tvoja slava nikada neće iščeznuti jer dok na svijetu bude i mrvica veličine, tvoj će se krug i dalje širiti.

Pohlepni Francise,

ne znam zašto te Schopenhauer tako duboko prezirao. Nazvao te ljudskim zlotvorom, a to je mnogo gore od pogrda kojima je častio Hegela. Doduše, tvoja biografija nije bez stanovitih tamnih mjesta. Nedvojbeno je da ti je otac bio čuvar državnog pečata u Londonu i da te – nakon što si svršio nauke u Cambridgeu i Parizu – progurao u službu Njegova Kraljevskog Veličanstva. Dogurao si do samog vrha, a onda si uhvaćen u podmićivanju, otpušten, osuđen, osramoćen i kažnjen visokom novčanom kaznom. Tek si se tada okrenuo filozofiji koja je tako ispala tvoj „drugi izbor“. Ja u tome, pohlepni moj Francise, vidim stanovitu potvrdu da filozofija nije uvijek „sanjarski posao“, strast kojoj se sve žrtvuje. Naravno, stare Grke izuzimam. Za njih je već Darwin rekao da su bili najumniji narod koji je ikada kročio zemaljskom kuglom i koji bi vjerojatno i danas bio takav da sam sebe nije iskvario i zbog toga propao.

Malo sam se zanio pa se vraćam tebi. Jesu li istinite priče da si bio sumnjive seksualne orijentacije i ovisnik o opijumu? Neki se čak kunu da si i umro od predoziranja. Istini za volju, čuo sam i onu drugu pripovijest koja govori da si htio dokazati kako se tijelo može sačuvati jednako u snijegu kao i u soli. I da si jedne zime u Londonu, dok si se vozio kočijom, izletio van i otrčao nekoj ženi, kupio kokoš i napunio je snijegom. Pritom si se i sam prehladio i za nekoliko dana izdahnuo.

Bilo kako bilo, ipak mi se sve više čini da te Schopenhauer prezirao zbog tvog dokazanog prekomjernog častohleplja, pohlepe za novcem i raskoši. To nikako ne ide uz filozofiju (barem ne po mišljenju idealista), ali lijepo pristaje uz državne činovnike. Osobito one najviše.

Meni se pak nameće vječno pitanje: U kojoj mjeri život filozofa jest (ili bi morao biti) u korelaciji s njegovom filozofijom? Poznat mi je Heideggerov stav da biografija nema nikakvo značenje za samo filozof-

sko djelo, ali to je možda zato što je i sam imao stanovitih biografskih mrlja. U antici je stvar bila drukčija: dovoljno je spomenuti Sokrata, kinike, stoike, pa čak i epikurejce. Kako je s tobom, moj Francise?

Pitanje nipošto nije beznačajno, pogotovo za nas naivne poklonike filozofije. Jer ako mi neki šuft propovijeda o tome kako stvari stoje s Bogom, prirodom i čovjekom, onda nisam posve siguran kako to trebam primiti. Filozofija nije medicina gdje kirurg može biti pokvarenjak a ipak te dobro operira. Ali ako te pokvarenjak upućuje u tajne života i poučava moralnom umijeću, onda je to ipak malo delikatnije.

Znam, oni koji gledaju samo djelo i ništa više, s poštovanjem će reći da si svojim „Novim organonom“ stao uz bok Aristotelu, oslobađajući znanost od zagrljaja skolastike i ispraznog nadmudrivanja. Znanstvenik treba imati *čistu dušu* oslobođenu svih predrasuda i prikaza (ti kažeš *idola*) i uz pomoć *indukcije* i *eksperimenta* uhvatiti prirodu pri činu stvaranja. Time si nedvojbeno unaprijedio znanost, ali si je i usmjerio prema *gospodstvu* nad prirodom.

U svojoj etici kažeš da je cilj filozofije da posluži životnom umijeću (Nijemci bi rekli *Lebenskunst*) te da je shodno tome i moral u toj funkciji: krepost kao i kontemplativni život sami po sebi nemaju vrijednost jer život traži akciju. Pa ili sebi činiš dobro (*bonum suitatis*) ili društvu (*bonum communionis*). Isto vrijedi i za znanost: ako od nje nema koristi, ne vrijedi ništa. U tom si smislu i iskovao svoje glasovito načelo: *znanje je moć*.

Dragi moj Francise, za mene tu i nastaje problem. Baš u toj točki: Moć, za što? I prema čemu? Ako je to moć kojom trebamo zagospodariti prirodom, a to znači svim živim i mrtvim na našem planetu i to tako da je se podjarmi i iskoristi, učini sredstvom za zadovoljenje ljudske pohlepe i grabežne naravi, onda nisam siguran vodi li nas to u obećanu zemlju, zemlju znanja i slobode od *idola*.

Racionalistička *demitologizacija* zbilje, kako su to mnogo kasnije pisali Horkheimer i Adorno, vrlo je protuslovan proces jer čovjeka čini privjeskom tehnike koja bezumno razara sve oko sebe. Tako se nesmiljena čežnja za umom i jasnoćom pokazuje duboko iracionalnom: mitska se svijest vraća na mala vrata i to u obliku tehničkog perfekcionizma, ali bez moralnih obzira. Mogao bih navesti i Gehlena koji svijet tehničkog modernizma također vidi kao novu mitologizaciju čija su obilježja *vjera u napredak i racionalnost*. A potpuna racionalizacija u biti je nehumana...

Neću dalje, ali toliko o dometima. Ja bih to rekao drukčije: ako čovjeku uzmeš *snove*, onda se *java* pretvara u noćnu moru. Zato mislim da si sa svojim utilitarizmom (empirizmom) brod suviše nagnuo na jednu stranu. Tvoje *protjerivanje silogizma* to jasno pokazuje, a Hirošima i globalno zatopljenje posljedice su podvrgavanja prirode baš takvom *racionalnom* umu. Čak bih rekao da je *racionalno bez ostatka* uvijek i *amoralno bez ostatka*. Ono poznaje samo *korist i štetu*, ali ne i razlikovanje između *dobra i zla*. A *korist* bez moralnog opravdanja u konačnici se pokazuje kao ponešto *odgođena šteta*.

Sad mi kažeš da si ipak ostavio Boga na miru. Štoviše, tvrdiš da površno poznavanje svijeta odvodi od Boga, dok prava spoznaja vodi k njemu: vjera ne odlučuje u nauci, ali postaje kruna naukama jer se čovjek u njoj smiruje nad neriješenim zagonetkama svijeta. Moram priznati da je to lijepa misao koja ostavlja tračak *mitske* topline u ljudskom srcu. Znanost ne može sve spoznati, i to čovjeka, zar ne, čini neurotičnim. Pa u *snovima* o Nebu nalazi utjehu i mir. Ne mogu reći da je to baš vjerničko razumijevanje vjere, ali za jednog utilitarista i progonitelja *idola* iz ljudske duše, nije loše. Samo me muči pitanje jesi li stvarno tako mislio ili si se samo pokušao osloboditi prigovora za bezboštvo. Svejedno, neću to istjerivati. Dosta mi je da si tako obznao. A i Schopenhauer je pretjerao kad te nazvao ljudskim zlotvorom. Meni se takvim ipak ne činiš.

Smjerni Thomase,

u ruci držim beogradsko izdanje tvog „Levijatana“ iz daleke 1961. godine. Lijepa je to knjižurina od više od šest stotina stranica. Ali nije zamršena i teška nego baš kako i dolikuje engleskoj tradiciji, jasna i čitka. Doduše, spekulativni Nijemci su prezirali tu vašu *iskustvenu prizemnost*, ali to je zbog *viška* duha i pomanjkanja *realiteta*. Dok su Francuzi već imali centralističku državu, a vi se Englezi hrvali da je ostvarite, Njemačka je bila utonula u feudalnu rascjepkanost koju je onda, u nedostatku *realiteta*, nadoknađivala spekulacijom.

Tih nekoliko rečenica mi se omaklo jer sam zapravo htio reći kako smo mi u Hrvatskoj slabo prevodili klasična filozofska djela. A kad smo ih prevodili, onda smo to činili na vrlo osebujan način. Tako smo nakon dugo vremena dobili Aristotelovu „Metafiziku“ u hrvatskom prijevodu iz pera jednog od najobrazovanijih ljudi prošlog stoljeća – Tomislava Ladana. Ali Ladan je tu prigodu iskoristio kako bi posve *kroatizirao* tradicionalnu filozofsku terminologiju pa je prijevod – koji je ugledao svjetlo dana u drugoj polovici osamdesetih – ispao posve nerazumljiv, a time i neupotrebljiv. I tako smo dobili „Metafiziku“ koju opet nemamo.

Ali vratimo se tvom „Levijatanu“. Već je i sam naslov zastrašujući jer se odnosi na strašnu biblijsku morską neman koja proždire sve do čega dođe. Budući da je za tebe Levijatan sinonim za državu, ili kako bi se to još ljepše reklo, za „smrtnoga boga“, jasno je da su te mnogi proglasili pretečom totalitarizma. Ali ima tu još nečega pa mi dopusti, dragi moj, da to jasnije opišem.

Ti polaziš od toga da je čovjek u *prirodnom stanju* krvoločniji i od divljih zvijeri. I to zato što čovjeka ne tjera samo trenutačna glad, kao životinje, nego i buduća. Zato je on *predator* koji teži bezgraničnoj moći i uništenju svega što mu tu moć ograničava. Njega veseli kad ima

više od drugih, ali ga razbješnjuje kad nema ono što drugi imaju. Čak si i ljudsku pamet povezao s tom težnjom ka moći, pa si rekao da su ljudi, koji su ravnodušni ili čija je strast slaba, zapravo tupani. *Moć* je bit čovjeka pa je onda logično i da je pamet u njezinoj funkciji. Riječju: u *prirodnom stanju* vlada rat svih protiv svih (*bellum omnium contra omnes*), a čovjek je čovjeku vuk (*homo homini lupus*).

Stvar je međutim u tome da ni najmoćniji čovjek u takvim okolnostima nije siguran za svoju egzistenciju pa je razum ljudima otprilike rekao ovo: budući da ste samoljubiva i samoživa bića kojima je najveće dobro nagon za samoodržanjem i za koja, shodno tome, blaženstvo znači sigurnost i mir, najbolje je da ustanovite društveni ugovor kojim ćete se udružiti u državu. Vi ćete žrtvovati svoja prirodna prava, odnosno da radite što hoćete i uklanjate koga hoćete, a zauzvrat ćete dobiti mir i sigurnost. Sukladno maksimi: ne čini drugima ono što ne bi želio da drugi čine tebi. Samo suveren (sada) ima pravo na svoja prirodna prava, a to znači da ima apsolutnu vlast nad vašom imovinom i vašim životima. Svu svoju moć i sva svoja prirodna prava prenijeli ste time na državu (suverena) pa je stoga on opća volja i ima monopol na silu.

Ono najljepše u tom tvom apsolutizmu je to što si zaključio, smjerni moj Thomase, da građani ne samo što imaju djelovati onako kako im suveren naređuje nego moraju i vjerovati u ono što im on naređuje. Kažem „najljepše“ jer svojom teorijom moći nisi samo anticipirao Nietzscheova nadčovjeka, nego si idejom – da podanici moraju i vjerovati da im suveren zapovijeda dobro – ustvari ocrtao i duh suvremene političke korektnosti.

Moram reći još barem dvije stvarčice. Prvo, ti nikada nisi tvrdio da su prirodno stanje i društveni ugovor nešto što je povijesno postojalo, nego da je to situacija u kojoj bi se ljudi potencijalno mogli naći kad ne bi bilo države. Pred očima si imao stanje građanskog rata u Engleskoj i krizu autoriteta oličenu u feudalnom nadmetanju i partikularizmu. Drugo, vjerujem da si uočio koliko si pretjerao u konzekventnosti, pa

si na mala vrata pokušao ugurati individualna prava pojedinca tako što si ustvrdio da mora postojati ravnoteža između individualne slobode i autoriteta. A to znači da obveza podanika traje samo onoliko dugo koliko traje i efikasnost suverenove moći da ih zaštiti. Ako suveren ide protiv egzistencije građana, ako ih šalje u rat u nepovoljnim okolnostima... oni mu mogu otkazati poslušnost. Tako si, dragi moj, pod utjecajem vremena u kojemu si živio, s jednom nogom bio u apsolutizmu, a s drugom u liberalizmu. Htio si centralističku državu kako bi konačno autoritet vlasti zaustavio građansko krvoproliće i pojedinačne interese podvrgao općem dobru, a instalirao si „smrtnog boga“ koji je pojedinca i njegov svijet progutao poput mitskog Levijatana. Ali s druge strane, duh vremena je išao prema ljudskim pravima i slobodama pa si se iz stupice apsolutizma izbavio prirodno-pravnim argumentima u korist pojedinca.

Ono pak što ja skromno zaključujem jest to da je *mutatis mutandis*, proces opisan u „Levijatanu“, zapravo obrazac po kojemu nastaju sve ljudske institucije. Jedna strana na neku instancu delegira svoja prava, a zauzvrat što ih se odrekla nešto dobiva. Nije li tako? Ako je, onda bi to, na primjer, vrijedilo i u slučaju današnjeg Haaškog suda. Države su tom sudu priznale primat u progonu ratnih zločina, a sud se obvezao da će im zauzvrat ispostaviti pravdu.

E, sad te ja pitam, što se događa kad sud ne ispostavlja pravdu, ali države nemaju nikakvu mogućnost da mu uskrate poslušnost? Je li to apsolutizam moćnih ali bez mogućnosti otkazivanja društvenog ugovora sa strane slabijih? Ne znam, možda nisam najbolje razumio tvoju filozofiju. Činilo mi se da bi ona mogla objasniti neke stvari baš zato što si toliko apsolutizirao suverena. Jer ako i takav suveren može pod stanovitim okolnostima dobiti otkaz, onda...? Eto što ti je politika. Ti si prvi moderni politički filozof i odmah si me smutio. Uopće o tome nisam htio pisati. Ni o tvom „Levijatanu“, pa ni o tome da si tvrdo glavo uvjeravao svijet kako točka ima rasprostranjenost, a crta širinu.

Nekako me više fascinira tvoj život. Tvrđio si da i u prirodnom i u ljudskom svijetu vlada kauzalitet i da se sva zbivanja svode na kretanje. I to si i sam činio!

Svakodnevno si hodao dok se ne bi dobro oznojio, s pravom vjerujući da time prikupljaš toplinu i istodobno se rješavaš štetne tekućine. Pogotovo je to važno za starije ljude jer su oni, kako kaže Hipokrat, hladni i bliži zimi nego ljetu. Hodao si žustro, dakle rekao bih da si držao kardiovaskularni korak, a to je dobro činilo i tvojem srcu i krvožilnom sustavu. Uvijek sam i sam cijenio kretanje, a sad sam, eto, našao nekoga koji je i uman i jednako se kreće. I nije to kod tebe došlo s godinama, nego od naravi; takav si bio i u mladosti. Odmjeren i u vinu i u ženama.

U šezdesetoj si posve prestao piti, pazeći na prehranu. Sviđa mi se kod tebe i to da si i u 75. još znao zaigrati tenis, a u krevetu pjevao, pazeći da te nitko ne čuje, vjerujući kako je to dobro za tvoja pluća. I očito je bilo. Doživio si 91. godinu, jednako bistrog i jasnog uma kao što je to bilo i tvoje štivo. I s dovoljno strasti u srcu da opravdaš svoju tvrdnju kako su ljudi koju nešto strasno žele, pametniji od onih koji nemaju želja i koji su ravnodušni. Jer um je u funkciji ljudske volje i kroz nju se i razvija, a ne osamostaljen kao kod onih napuhanih Nijemaca, zar ne, smjerni prijatelju? Ta jednostavnost i ta životnost, to je ono što me oduvijek privlačilo tebi. Iako i sam pomalo naginjem spekulativnosti, radije bih drugovao s tobom nego s jednim Fichtcom ili mojim dragim i nesretnim Schopenhauerom. Zbog kretanja, ali i zbog onih stihova koje si napisao zaljubljen u neku mladu damu čije ime nisi htio odati.

Prevalio si devedesetu i pjevao kako znaš da si star, hladan i glup, ali da ipak možeš ljubiti, i to jako lijepu djevojku, i mudru koliko je lijepa. Pa tko te ne bi takvog volio! Unatoč tomu što se nikada nisam mogao složiti s tobom da su dobro i zlo relativni pojmovi i da je dobro ono što „smrtni bog“ (Levijatan) propisuje kao dobro, a zlo ono što zakon određuje kao zabranjeno i kažnjivo. Dobro i zlo, dragi moj

engleski filozofe, nije pravna nego moralna kategorija! A kad smo već kod bogova, ne bi li bilo sretnije da besmrtni Bog propisuje te stvari, a ne smrtni? Pogotovo danas kad se Levijatan protegnuo na cijeli svijet, a za ispomoć dobio i veliko elektroničko oko.

Inače, posve se slažem s tobom da slobodna volja ne postoji, premda se ljudima tako čini i postoji u mašti i u mislima. Jer ljudi doista mogu „htjeti“ činiti ovo ili ono, ali ne mogu htjeti imati volju kakvu hoće. I tu te pozdravljam!

P. S. Među nama: Je li ona mlada dama bila ista ona osoba kojoj si oporučno ostavio 10 funti?

Samotni René,

u svoje si doba učinio veliku stvar: razum si oslobodio svakog vanjskog autoriteta i učinio ga jedinim kriterijem istine. Sve dotadašnje znanje proglasio si varljivim i proklamirao *sumnju* kao početak svake jasne i razgovijetne spoznaje. Tvoj *cogito, ergo sum* postao je slavan i preživio je stoljeća. Za života slava te nije mazila, ali su te pratile rasprave i prepirke. A ti si se od svega sakrio u mišju rupu. Tako ispada, samotni moj René. Nitko nije znao za tvoju adresu osim tvog najboljeg prijatelja. A i s njim si se uglavnom samo dopisivao. Je li ti svijet išao na živce? Ili se naprosto nisi najbolje snalazio u atmosferi *uzavrele krvi*? Kažu mi da si volio miran i samotan život, ali to ne objašnjava zašto si tako *nestao*. Je li ti godila uloga filozofskog *duha* koji se pojavljuje samo kad to sam hoće, ili je tvoja priroda uistinu bila ponizna, sukladno veličini tvog uma?

Dvojba ostaje zbog one epizode sa švedskom kraljicom Kristinom. Znam da te je snubila da dođeš u Stockholm kako bi poučavao njezine kćeri i kako bi osnovao akademiju znanosti. Znam i to da ti se na sve moguće načine dodvoravala. Neki kažu da je po tebe poslala i ratni brod, ne bi li ugodila tvojoj taštini. Pa si napokon popustio i pristao da razmažena derišta učiš filozofiju. Pitam te: Zašto si to učinio? Zašto si poput puža golaća izašao iz svog sigurnog skrovišta i otišao među hladne Hiperborejce? Je li samoća ipak bila samo izlika za kompleks veličine? Ili krivi proračun? Kako god bilo, bio je to posve promašen korak. Sudbina ti je u Stockholmu namijenila najhladniju zimu u tom stoljeću, a tvoja tvrdoglavost te odvela u smrt. Navodno si dobio nekakvu virusnu infekciju od jedinog prijatelja kojeg si ondje imao. On se na kraju izvukao, a ti si odbio puštanje krvi i tako se otputio na jedno od najduljih putovanja.

Zato što si bio katolik sahranjen si na stockholmskom groblju za nekrštenu djecu. Nakon šesnaest godina netko se ipak sjetio da bi tvoje ostatke trebalo ekshumirati i prenijeti ih u Pariz. No ni to putovanje nije prošlo bez peripetija. Trajalo je punih jedanaest mjeseci! Potom si sahranjen u nekoj pariškoj crkvi. Pa je donesena odluka da te polože u „katedralu Francuske revolucije“, no ni to nije išlo kako treba. Tek sto sedamdeset godina nakon one kobne stockholmske zime iz 1649./50. tvoje je tijelo konačno preneseno u bivši samostan St-Germain-des-Pres i ondje sahranjeno.

Kažu mi, također, da si na samrti rekao kako je tvoja duša bila dugo zatočena u tvom tijelu i da je došlo vrijeme da napusti taj zatvor. Iz toga zaključujem da ti se možda baš to i *osvetilo*. Jer tijelo, dragi moj samotni prijatelju, nije nikakav zatvor za dušu, nego njezin rajski vrt. Samo je u njemu duša *samosvijest* i samo je u njemu to što uistinu jest. Da nije tako, kako bismo Bogu mogli oprostiti stvaranje zatvora? Ne bi li se to kosilo s Božjom milošću? I sa stvaranjem kao najvišim aktom milosrđa? Ako pomisliš, dragi moj René, da je onaj dan kad si začet, mogao proteći posve drukčije, nije li onda jasno da si rođen samo zato što ti se Svevišnji smilovao? Samo nekoliko sati ili dana odgode ljubavnog zagrljaja tvojih roditelja i već bi neki (posve) *drugi* i *drukčiji* René koračao zemaljskom kuglom.

Eto zašto kažem da ti se tijelo *osvetilo*. Gotovo je dvjesto godina putovalo u obliku posmrtnih ostataka i pronosilo slavu tvoje duše, a ti si mislio da je ono zatvor i da si ga se riješio. Pustimo zagrobni život! O njemu je najmudrije šutjeti. Ali ovaj život na zemlji – kakvog bi smisla imao da je *planiran* kao pakao? Zašto bi to Bog htio? I zašto bi nam ucijepio volju baš za takvim životom?

U redu, nećemo napreskokce. Krenimo redom, ali tako da odveć ne zamorimo jedan drugoga. Ti ionako znaš o čemu je riječ, a ja umišljam da također nešto malo znam. Dakle: krenuo si od gesla da sve dotadašnje znanje (spoznaju) valja podvrgnuti sumnji, štoviše oboriti i početi

iznova. Zato si tražio spoznaju u koju ne bi trebalo nimalo sumnjati i koja je toliko jasna i razgovijetna da bi njezino poricanje bilo *nonsens*. I tako si došao do svoga glasovitog *cogito, ergo sum* (mislim, dakle jesam). I doista, bilo bi glupo sumnjati da *ono što u ovom času – dok misli – ne postoji*. Iz te si spoznaje razvio metodu koja omogućuje spoznaju istine takve *evidencije* da sumnji nema mjesta.

Sad malo preskačem pa smiono tvrdim da si se pritom zapetljao u *dvije supstancije* (dušu/mišljenje i tijelo/materija) i još tome dodao i treću – *filozofskog boga* koji ti je trebao kao jamstvo da se ne varamo ni onda kad je naša spoznaja jasna i razgovijetna.

I opet malo preskačem (to ti je, dragi moj prijatelju, moja metoda!) i tvrdim da si na taj način odvojio dušu od tijela, pri čemu si dušu proglasio djelatnom, a tijelo pasivnim automatom na kojega ona nema nikakav utjecaj (a vrijedi i obrnuto). I tako smo došli do tvoga glavnog filozofskog problema koji se očitovao i u tvom stvarnom životu. Naime, nikako se ne vidi kako mogu usklađeno funkcionirati te *dvije supstancije*. Doduše ti si taj *dualizam* pokušao prevladati izmišljajući nekakve *životne duhove* koji u nekoj žlijezdi u mozgu (epifizi) tobože usklađuju funkcioniranje duše i tijela. Ali meni je to manje-više svejedno i neuvjerljivo.

Naravno, nisi jedini u povijesti filozofije koji se *nasukao* na svoje *evidentne istine*, niti je to neki težak grijeh. Moje je mišljenje da svaki veliki filozofski sustav nužno vodi u neku vrstu *spoznajnog nasukavanja*, jer da nije tako, imali bismo samo jednu filozofiju. A to ne bi bilo ni lijepo, a ni zanimljivo.

Nešto ti drugo zamjeram. To što si zbog tog *nasukavanja* tvrdio da životinje nemaju dušu, što je također imalo povijesne konzekvencije, i to ne baš bezazlene. Čak bih te mogao optužiti za poticanje na bezdušnost prema drugim stvorenjima, ali to ipak neću učiniti. Radije ću reći da ta tvoja zabluda kazuje da si živio *izvan* života. Jer da si samo

jedanput pogladio psa, da si samo jedanput svrnuo pogled na životinje koje te okružuju, siguran sam da bi ti bilo kristalno jasno da je jedna od najevidentnijih istina upravo ta da životinje imaju dušu (razum). Zato se pitam: Kako to da ti, koji si ovjenčan slavom jednog od najvećih filozofskih umova u povijesti čovječanstva, u tom *rutinskom* pitanju nemaš nikakvo znanje? Zar nisi bio matematičar, prirodnjak koji je unaprijedio optiku, iznio vrlo napredne misli o postojanju planeta, pronašao analitičku geometriju?...

Ne želim ti dosadivati svojim protuargumentima. Samo ću reći da bi bilo glupo da *u trenutku dok gladiš psa sumnjaš i da se u izrazu njegovih očiju zrcali duša*. Slična ljudskoj, baš onoliko koliko to pasja duša može i treba biti, i koliko je to Svevišnji htio. Psi su, kako to jedan naš humanist kaže, *drugi narodi*, baš kao što su to i gorile, čimpanze, sokoli i mravi. Zbog toga mi nismo ništa manje ljudi, a oni ništa više od onoga što jesu.

Vidiš, dragi moj, ti si zatupio mene pa sad ja gnjavim tebe. Ali neka to ne bude nauštrb našeg prijateljstva! Zato ću ti otkriti da i danas postoje stanoviti problemi koji se ovako ili onako odnose i na tvoj *dualizam* duše i tijela. Nedavno sam u jednim uglednim europskim novinama čitao kako postoje ozbiljne znanstvene sumnje u ispravnost definicije koja govori o tome *kad je čovjek uistinu mrtav*. Rasprava je vezana za etiku transplantacije organa, što je tebi doduše nepoznato, ali vjerujem da ćeš svejedno lako shvatiti o čemu je riječ.

U svijetu vrijedi *američka definicija* smrti po kojoj smrt nastupa u trenutku *smrti mozga*. Tada se, tvrdi se, ljudski organizam psihofizički dezintegrira, zapravo raspada i čovjek prestaje postojati. Ali, čini se da je to tako smišljeno zbog komercijalnih i pragmatičnih razloga. Istraživanja naime pokazuju da *smrt mozga* (ireverzibilna oštećenja) još ne znači da je organizam prema *unutra* psihofizički dezintegriran. Utvrđeno je da organizam, i kad nastupi *smrt mozga*, održava neke funkcije. Na primjer: regulaciju tjelesne temperature, mobilizira imunološki su-

stav u borbi protiv infekcija... zadržava mehanizam zacjeljivanja rana... dok žene u takvu stanju mogu roditi posve zdravo dijete. Zabilježene su i hormonalne reakcija na podražaj bola i sl. Neću dalje, i neću govoriti što to znači za transplantacijsku medicinu, kakva etička i druga pitanja nabacuje... Samo ću ti reći, dragi moj samotni René, da si se grdno prevario u svom shvaćanju tijela i duše. I da je Toma Akvinski to bolje znao kad je rekao da *duša poprima oblik tijela*.

Ljude ne treba uvijek vrednovati prema onome što su postigli, nego ponekad još više prema onome čemu su težili. Ti si stremio prema istini i poštenom životu i upro si sve snage da pronadeš (spoznajnu) metodu koja će ti omogućiti da u tome uspiješ. Ja to cijenim. Osim toga, može biti da sve to skupa i nisam baš najbolje interpretirao. Ali ni to me ne brine. O tebi su se sporila stoljeća, pa mogu i ja. Osim toga, pišem ti zbog drugih razloga. Sviđa mi se tvoj stil, tvoja intelektualna skromnost, tvoja strast za istinom, tvoja filozofska kuraža. Sviđaju mi se i tvoji komentari tvojih putovanja, bilješke o tuđim običajima..., a sviđa mi se i tvoja etika. Premda je *intelektualistička*, ipak mi se čini prikladnim iznijeti onaj minimum ispravnog ponašanja što ga preporučuješ svakom koji bez prevelikog mudrovanja želi živjeti sretno i ugodno:

Treba se držati zakona i običaja svoje domovine, ostati u vjeri u kojoj smo odgojeni i općenito slijediti misli koje su daleko od svake krajnosti, a u djelu biti odlučan i čvrst koliko je to moguće. I dvojbenu misljenje, kad mu se priklonimo, držati kao da je najsigurnije. Uvijek nastojati prije svladavati sebe nego sudbinu i radije promijeniti svoje želje nego misliti promijeniti poredak svijeta.

Pomirljivi Gottfriede,

jedan pametan čovjek s početka prošlog stoljeća za tebe je rekao da si bio dobra duša: popustljiv i pomirljiv, spreman cijeliti tuđa mišljenja, ali na kraju isklesati i svoju stvar, i to u granitnoj stijeni. I da je tvoja filozofija nastala iz te tvoje plemenite duše, ali ne kao znak slabosti ili površnosti nego kao akt velikog uma. Descartes, Spinoza, empiristi... svi su oni povlačili stolnjak s *filozofskog stola* na svoju stranu, dok si ga ti nastojao zadržati na sredini. Zato si pokušao pomiriti vjeru i um, materijalizam i idealizam, mehanicizam i teleologiju, individualizam i univerzalizam... I pritom izgraditi velebni filozofski sustav, prožet idejom *oduhovljenih automata* koji funkcioniraju na organski način (poput sjemenke iz koje se rađa gotov plod) i to po unaprijed utvrđenom (Božjem) planu. Te *nematerijalne automate* nazvao si *monadama*, tvrdeći da su one, a ne Demokritovi atomi, elementi stvari („Monadologija“, 1714.).

Voltaire te (zbog „Teodiceje“) ismijavao, Russell te hvalio ali ti i prigovorio zbog površnosti, dok te Husserl držao najvećim poslije Aristotela. Ja bih pak rekao, blagi moj Gottfriede, da te najviše priznala sama povijest. Jer ne samo što stojiš na početku njemačke filozofije kao kakav kotač zamašnjak nego bez tebe ne bi bilo onog na što su misaoni Nijemci najponosniji: njemačkog klasičnog idealizma. Stari Bazala je to ovako opisao: “Najmanje stoji toliko, da je misao samotvorne monade lebdjela pred očima i Kantu, kad je zamislio svoje apriorne pojmove i zorove, i Fichteu kad je smislio svoje ‘samotvorno ja’, i Hegelu, kad je uzeo da se apsolutni duh postupno razvija i da u čovjeku dolazi do samosvijesti.“

To da si bio *doktor universalis* (filozof, diplomat, pravnik, teolog, pjesnik, logičar, liječnik, izumitelj infinitezimalnog računa, povjesničar...), opće je poznata stvar, no manje su poznate tvoje zgrade s pod-

muklim Englezima. Najprije su te primili u londonsko „Kraljevsko društvo“ kao znak priznanja tvom umu i tvojoj slavi. Onda ti je londonska Akademija znanosti predložila da će te i ona primiti u članstvo, ali pod uvjetom da se odrekneš katolicizma. Ti si to odbio pa ti je za nagradu ono isto londonsko „Kraljevsko društvo“ namjestilo aferu s Newtonom. Iako je istina da ste ti i Newton (koji je, usput rečeno, bio najpokvareniji i najpodliji genij za kojega znam) istodobno, i nezavisno jedan od drugoga, izumili infinitezimalni račun, „Kraljevsko društvo“ te proglasilo plagijatorom i za sva vremena ocrnilo u znanstvenoj, a još više u političkoj javnosti. Ali tako ti je to, dragi moj Gottfriede, kad se petljaš s Englezima i primaš njihove počasti ili im staneš na žulj. Oni se malo drukčije drže uz svoje nego su to činili tvoji Nijemci u tvoje doba, dakle nakon onog groznog Tridesetogodišnjeg rata koji je još više produbio opću bijedu i rascjepkao tvoju zemlju.

Ima jedna istina u koju čvrsto vjeruju velike nacije, a ona je krajnje banalna: moraš stajati uza svoje, ako ne želiš da sutra tvoji stoje uz druge. Mali narodi to uglavnom teško uče, a to si i sam, vjerujem, iskusio jer si bio *samo* dvorski savjetnik hannoverskih vojvoda u nepreglednom njemačkom moru kneževina, vojvodstava i grofovija. Istina, kasnije te protežirala pruska kraljica Sophie Charlotte kojoj si za ljubav napisao „Teodiceju“ i koja ti je pomogla da osnuješ berlinsku Akademiju znanosti, a koja je, među nama rečeno, podjednako u članstvo primala protestante kao i katolike. Čini mi se, čak i Židove.

Znam da stvari nisu bile tako suhoparne kako ih nabacujem u ovom pismu. Afera s Newtonom te pogodila mnogo dublje nego što bi čovjek tvrđeg duha mogao naslutiti. Prekinula ti je uspješnu političku karijeru koja ti je bila podjednako važna kao i filozofska i znanstvena. Mislim da se slažeš sa mnom kad kažem da si podjednako bio rođen za diplomatski parket kao i za knjige. Da nije tako, zar bi išao ruskome caru Petru Velikom i pregovarao s njime o ujedinjenju cijele Europe u borbi protiv Turaka? To Spinoza nikada ne bi učinio. Odveć je bio

usamljenik, pa i sramežljiv za takve stvari. Isto tako ni Descartes. Ni Einstein, premda je jednom otišao u Bijelu kuću, nataknuvši cipele na bosc noge. Ti si bio čovjek za svijet, ljubio si svijet, smatrao ga najboljim od svih mogućih svjetova i zato nisi mogao podnijeti sramotu. Umro si potpuno usamljen, pokopan noću, uz prisutnost samo jednog prijatelja i bez nazočnosti svećenika. Umiru li tako protežei moćnih kraljica i savjetnici vojvoda? Ne, dragi moj, tako umiru oni koje Englezi osramote!

Mislim da i za tebe vrijedi ona Nietzscheova po kojoj postoje ljudi koji se rađaju posthumno. Zato bih te pitao: Je li točna interpretacija koja kaže da si htio odgovoriti na glavno pitanje vremena a to je – *Što je supstancija?* I to zato što nisi bio zadovoljan Descartesovim dualizmom duše i tijela, pri čemu je duša aktivan i misleći princip, a tijelo pasivan i nemisleći? Pa, kako bi to prevladao, domislio si se monadama koje su poput zrcala u kojima se ogleda svijet? Riječju: sve što je živo na neki je način oduhovljeno, jedinstveno i individualno, obdareno silom i planom događanja? Pa je tako ameba obična monada koja također na svoj način percipira svijet, dok je recimo, moja kujica Frida duševna monada koja već mnogo bolje razaznaje i doživljava razna stanja i događaje? A čovjek – duh, ili samosvijest (*apercepcija*)? I da je sve to stvorio Bog koji svime upravlja po zakonima što ih je ucijepio u monade? I da su i duša i tijelo monade, premda ne iste vrste i da nemaju nikakvih mogućnosti da jedna na drugu utječu, a ipak skladno djeluju zahvaljujući *prestabiliranoj harmoniji*, koja opet nije ništa drugo nego Božji naum koji brine za istodobnost djelovanja?

Malo je to komplicirano i nekako spekulativno, premda mi se čini da je poenta u naporu da postigneš opću povezanost prirode i beskonačnu vezu stvari. Ako je to tako i ako dobro zaključujem, znači li to da si nanjušio da će se stotinjak godina kasnije pojaviti i Darwin? Pa si, da ne bi bilo zabune, napisao: „Ljudi se dakle nalaze sa životinjama, životinje s biljkama, a ove s fosilima u bliskoj vezi...?“

Sad prelazim na ono što me kod tebe najviše oduševljava, a što je onaj svadljivi Voltaire toliko ismijavao. Na tvoju „Teodiceju“. Priznajem da je pomalo zazorno reći da je ovaj naš svijet najbolji od svih mogućih svjetova jer glupani odmah skaču na noge i upiru prstom u ratove, opačine i svakovrsnu zloću. I još misle da si blebetao gluposti kako bi se dodvorio moćnoj pruskoj kraljici koja, baš kao i ti, nije mogla podnijeti da onaj ograničeni Pierre Bayle govori kako se filozofija i vjera ne mogu uskladiti jer se dogme protive umu.

Tvoj je plakativni odgovor: *ako su vjerske istine nadnaravne, nisu i protunaravne*. A zašto je Bog stvorio ovaj svijet kao najbolji od svih mogućih svjetova, meni je jasno je već iz pojma Boga. Ako je Bog apsolutni um, apsolutna dobrotu i apsolutna volja, onda je jasno da je pri razmatranju mogućih svjetova izabrao onaj koji je najbolji jer je samo time svijet mogao zaslužiti i pravo na postojanje. Napokon, kakav bi to Bog bio koji bi proizvodio lošu robu? Koji bi iz lijenosti ili gluposti stvorio gori svijet od onoga koji je također bio moguć a bio bi bolji?

Nadalje, da je Bog htio stvoriti svijet u kojemu nema apsolutno nikakve ograničenosti i nesavršenosti (a oni su uzrok zla), onda bi umjesto čovjeka (pa i drugih bića) morao stvoriti bogove, a to bi bilo apsurdno. Prema tome, sve zlo što ga vidimo i trpimo ne proizlazi iz cjeline svijeta, a još manje iz nesavršenosti Božjeg nauma, nego iz ograničenosti i nesavršenosti pojedinačnih bića. Čovjek ako nije Bog, mora po definiciji biti nesavršen (zao). To je već rekao Augustin kad je tvrdio da zlo nije posebno biće nego samo nedostatak dobrote. Bog je apsolutno dobro, a čovjek samo relativno, pa stoga i zao.

Što kažeš na to obrazloženje? Meni ono zvuči prilično razumljivo baš kao i tvoja tvrdnja da bi svaki drugi svijet bio još gori i još nesavršeniji od ovog našeg. Jer kad na stvar gledam estetski, teško mogu zamisliti nešto ljepše od nebeskog svoda i morskoga žala, od jata lastavica ili pogleda malog djeteta. A kad na stvar gledam teleološki, teško mogu zamisliti uhodaniji i svrhovitiji automat od ovog našeg svijeta... Ali još

manje mogu zamisliti svijet u kojemu bi tekli samo med i mlijeko. Kakav bi to svijet bio i kakva bi ga stvorenja napučivala? Kad sanjamo o boljem svijetu, sanjamo samo o popravcima ovoga našeg svijeta, ali nipošto o boljoj cjelini jer se ona ne da razgovijetno zamisliti. Naši su snovi ovozemaljski baš kao što je ovaj naš svijet najbolji koji je Bog mogao stvoriti i koji mi kao ograničena ljudska bića možemo zamisliti.

Jesi li zato rekao da *Bog daje milost a krivnja je čovjekova*? I da to znači da sve ono što je dobro (savršeno) u čovjeku dolazi od Boga, a sve ono što je zlo (nesavršeno) dolazi od čovjeka samog? Pa zbog toga čovjek protivno Božjoj *intenciji* kvari ljepotu i dobrotu ovoga svijeta? I da je sloboda u Božjem *popuštanju* čovjeku čak i po cijenu zla? Jer na drugi način ne bi bila moguća pojedinačnost (ljudska individua)?

Ako mi dopustiš, dragi moj Gottfriede, ja bih rekao da je Bog imao dvije mogućnosti: a) da ne stvori svijet i b) da ga stvori takvim kakav jest. Oni pak koji ne vjeruju i misle da je sve nastalo samo od sebe još bi se manje trebali rugati tvojoj „Teodiceji“. Jer nemaju ama baš nikakvih razloga vjerovati da je nešto moglo biti drukčije nego što jest budući da se to protivi logici postojanja. Postoji samo ono što može postojati, a ne ono što bi netko htio da postoji. Zato je u toj stvari Voltaire ispao glupan, a ne ti, pomirljivi moj Gottfriede.

Na kraju, još samo dvije stvari: Znaš li da se od 1891. u jednom njemačkom gradu proizvode keksi koji nose tvoje ime? I da na tvom sprovodu nije bio nijedan svećenik? Premda si toliko proslavio Svevišnjeg i njegovo djelo? Eto, koliko vjera može biti glupa kad misli da može bez razuma!

Zajedljivi Charles-Louise,

Počet ću izdaleka u nadi da ćeš imati toliko strpljenja. U svojim „Perzijskim pismima“ pokazao si briljantnu duhovitost i smisao za persiflažu i to te proslavilo. U doba kad su rušeni autoriteti *ohrabrujuće* je morala djelovati tvoja rečenica da je papa čarobnjak budući da ljude uspijeva uvjeriti da je trojstvo jednako jednom, da kruh koji jedu nije kruh, a vino koje piju nije samo vino... Ali nije to ono zbog čega ti pišem.

Usbek, koji u „Pismima“ izgovara takve i slične rečenice, ismijava i pogrebne običaje Zapadnjaka pa kaže da bi *ljude trebalo oplakivati kad se rode, a ne kad umru*. Teško mi je procijeniti je li to i tvoje mišljenje, ili samo podbadaње tvogej Usbeka. No svejedno: sudbina je pisca da odgovara za svoje likove, pa makar se oni i oteli njegovoj kontroli. Zato ovo pismo pišem tebi, a ne Usbeku. A kao stanovitu potvrdu da u tom ciničnom pesimizmu ima i tvoje duše, navodim tvoju rečenicu u kojoj kažeš da je *jadna sudbina ljudi* jer tek što im duh dospije do zrelosti, tijelo počinje propadati.

Rekoh na početku da ću početi izdaleka pa mi dopusti da spomenem i Camusa, pisca, filozofa i nobelovca, koji je smatrao da bi bilo posve apsurdno poginuti u prometnoj nesreći i kojemu se baš to i dogodilo. Ali i to je sporedna stvar. Na početku „Mita o Sizifu“ on kaže da je *jedino istinsko i ozbiljno filozofsko pitanje ono o samoubojstvu*. A Barthes, koji je bio njegov suvremenik, često je ponavljao Micheletovu misao kako je *starenje polagano samoubojstvo*. Navodno je to govorio nakon što mu je umrla majka za koju je bio *odveć* sinovljevski vezan i zbog čije je smrti izgubio volju za životom. Možda ga je tištilo i to što je cijeli život pred mamicom skrivao da je homoseksualac. Ali to su već *dileme* za Freuda.

Važnijim mi se čini konstatirati da se ocrnjivanje života proširilo do tvrdnje da je čovjek izumio filozofiju i religiju kako bi se othrvao besmi-

slu života i obuzdao strah pred smrću. Camus na kraju ipak dolazi do spoznaje da, unatoč svemu, treba živjeti, dok se recimo Schopenhauer tješi da je smrt samo san u kojemu zaboravljamo svoj individualitet.

S onom Usbekovom rečenicom i ti si, zajedljivi moj prosvjetitelju, na svoj način kumovao takvom ozračju. Ne znam događa li se to zbog loše probave ili premalo kretanja, ali mi se čini da ste pretjerali. Niti je život ispunjen tolikom patnjom i tolikom boli niti strah od smrti tako dramatično dominira našim životima. Sve su to tlapnje poremećene fiziologije, gnjavatorstvo od kojeg bi pristojan čovjek trebao bježati.

Ako baš hoćeš, nije istina ni to da je naslućivanje smrti ekskluzivna ljudska sposobnost po kojoj se čovjek tobože razlikuje od svih ostalih bića. Ali ste svejedno iz te lažne premise izveli svoje pesimističke filozofeme s nakaradnim dilemama o samoubojstvu, proklevši rođenje. I s preporukama kako pobjeći iz života i utopiti se u nekakvoj estetskoj ili moralnoj ekstazi koja – ponovno – nije ništa drugo nego plod fikcije i praznog srca.

Dragi moj, ti si cijenio Lockeja i tebi Francuska ima zahvaliti što si revolucionarni nemir vremena *oplemenio* britanskim *prevratničkim* intelektualizmom. Locke je pisao jasno i zdravorazumski pa ćeš morati otrpjeti i moju prizemnu argumentaciju.

Već je stari vijek znao da je ljudski život, ma kako dug bio, u usporedbi s vječnosti toliko kratak da je upravo komično praviti takvu cmizdravu dramu zbog tobože neizdržive patnje i boli koju, nama nesretnicima što smo se rodili, pričinjava život. I to ponajviše stoga što tobože stalno jadikujemo zbog neumoljive smrti: pametni i tužni Schopenhauer kaže da *više boli prouzrokuje pomisao na smrt nego sama smrt*.

Ja bih protiv toga mogao reći da imam prijatelja koji je godinama bio na dijalizi, prošao kroz tešku transplantaciju bubrega, istrpio najteže bolove, a ipak živi bez ikakve dramatizacije i bez paničnog straha od smrti.

I ja sam, ako baš hoćeš da ti i to kažem, prošao kroz smrtonosnu opasnost i kroz ne baš male bolove. Ali ni u najtežim trenucima nisam tako očajavao kako me vi, mili moji filozofi, poučavate da bih trebao. Možda zato što nisam dovoljno suptilan, dovoljno pametan, dovoljno podatan za pravi očaj? Nego sirov poput Lockeova zdravorazumska nauka?

Ah da, gotovo sam zaboravio. Počeh govoriti kako nije istina da samo ljudi naslućuju smrt. To sam rekao zato što tu sposobnost imaju i čimpanze. Znanstveno je dokazano da jasno uočavaju (*shvaćaju*) smrt sudrugova u čoporu te da imaju i neki širi *pojam* o smrti budući da na to upućuje njihovo ponašanje u takvim situacijama. Naravno, ne želim odveć banalizirati, ali mi se čini da bi religija i filozofija mogle imati i kakvu drugu zadaću osim omalovažavanja ovostranosti.

Progoni me, cinični moj Francuze, pitanje: Odakle taj mrak u čovjeku? Zbog pomanjkanja ljubavi? Zbog trauma u djetinjstvu? Ili zbog loše fiziologije i pretjeranog umovanja?

Za tebe kažu da si umro gotovo blaženo, jer si umro u naručju ljubavnice. Iz toga zaključujem da si žudio za ljubavlju i da je možda njezin nedostatak u djetinjstvu imao stanovite prste u kreiranju Usbeka.

Tvoje glavno djelo, „Duh Zakona“ nastalo je samo sedam godina prije tvoje smrti. U njemu si dosljedno proveo razdiobu vlasti na izvršnu, zakonodavnu i sudsku i time udario temelje demokratskom ustroju. To te proslavilo, ali to je bilo u prvoj polovici 18. stoljeća. Ovaj „ali“ odnosi se na *peh* koji si imao u drugoj polovici 17. stoljeća, to jest u vrijeme svog odrastanja. *Peh* je u tome što je sve do sredine 18. stoljeća odgoj djece bio u znaku uvjerenja da su *djeca mali ljudi* i da ih tako treba i tretirati. O tome piše Sennett, navodeći da su se djeca u doba tvog odrastanja oblačila kao odrasli, igrala iste igre kao i odrasli, uključujući i kockanje. Ali to nije najgore, mnogo je tužnije da su se odrasli stidjeli vlastite djece, crvenjeli i pri samoj pomisli da bi ih mogli voljeti pa je tako Gibbon pisao kako je slučajno preživio u rukama ravnodušnih ro-

ditelja. Talleyrand nikada nije spavao u istoj kući s mamom i tatom, a općenito se smatralo da što je netko viši na društvenoj ljestvici, to je ozbiljnije bilo njegovo uvjerenje da je izravna majčina briga i izražavanje ljubavi spram djeteta znak vulgarnosti. Tako su i u Parizu i u Londonu djecu iz srednje i više klase često izravno od dadilje slali u koledž. A u koledžu se, kao što je poznato, skrb za štíćenike svodila na fizičko kažnjavanje i nehumano postupanje.

Eto zašto se pitam je li u korijenu preziranja života možda kakva frustracija iz djetinjstva. Okrutnost koja djetetu za cijeli život ucijepi grozne predodžbe o životu? Ne kažem da je tvoja majka bila okrutna prema tebi, ali sam siguran da te nije mazila, čitala ti bajke i pružila osjećaj da je djetinjstvo najslađa stvar na svijetu, jer te svi vole i jer te štite. Možda ćeš reći da je to priglupo psihologiziranje, ali ja te opet podsjećam na Lockeja. Sve što nije zdravorazumski govor ne koristi ni vrlini, a ni društvu. Uostalom, nisu li se stoici često pozivali na *consensus gentium* (suglasje naroda)? Istinito je ono što većina ljudi drži istinitim, a ne ono što snatre pojedinci?

I još ću ti nešto reći: Znaš li da ti, ako cijeli dan sjediš za radnim stolom i pišeš ili čitaš, raste tlak i da u konačnici od toga možeš dobiti hipertenziju? Da je sjedenje gore i od ležanja jer ti od njega otiču noge i općenito te dovodi u stanje kad počinješ osjećati vlastito tijelo kao teret i muku? A kad se krećeš, kad grabiš kroz prostranstva, dišeš punim plućima i osjećaš dah prirode na svojim obrazima, da ti tada tijelo postaje najbolji prijatelj, da u njemu vidiš radost i da to veseli tvoju dušu? I da je u takvu stanju nemoguće biti nesretan i potresen životom, jer si odveć laka srca?

Žao mi je što si imao takvo djetinjstvo. Da si se rodio pedesetak godina kasnije, bilo bi ti malo lakše, a u 20. bi stoljeću možda imao i roditelje kakve zaslužuje tvoje plemenito srce. Ovako samo mogu reći: blago čimpanzama! Kad su maleni, mame se za njih dovoljno brinu pa kad odrastu ne trebaju filozofiju.

Vremeniti Immanuele,

Francuzi su izveli juriš na Bastillu, a ti si napisao „Kritiku čistog uma“. Oni su imali političku revoluciju, a ti si u zaostaloj i učmaloj Njemačkoj počeo filozofsku. Moglo bi se reći da si bio *Robespierre* za staru dogmatiku, ali za razliku od rušitelja *ancien regimea*, ti nisi završio na giljotini, nego na oltaru slave. Mučio sam se s tobom još na fakultetu, ali to mi nije ostavilo nikakvu traumu jer su i mnogo umniji ljudi imali muku da shvate tvoje teško i zamršeno štivo. Fichte se toliko oduševio tvojim *transcendentalnim idealizmom*, da je pokušao biti *kantovskiji* od tebe samog. Kad si se, a toga se sigurno sjećaš, na njega naljutio i ustvrdio da te pogrešno interpretira, upomoć mu je priskočio Schelling. Kasnije se Schelling predomislio pa se obrušio na Fichtea, ali na tvoju stranu nije stao. I da stvar bude još *filozofičnija*, Hegel se ubrzo obračunao i s Fichteom i sa Schellingom, ali i s tobom, vremeniti moj Immanuele. Tvrдио je da si logički formalist koji nije shvatio dijalektiku uma i svijeta...

Unatoč tomu, ja bih se usudio reći da bi ljudski um bez tebe i dalje bio poetski razuzdan, a metafizika bi se koprčala u mreži Leibniz-Wolffove škole, a to znači u mreži nerješivih kontradikcija, ili kao što si ti volio kazati – antinomijama. Ali pokušajmo to reći jednostavnije:

- a) do pojave tvoje „Kritike čistog uma“ (1781.), koja je zapravo *kritika moći uma*, filozofija je smatrala da mi spoznajemo svijet onakav kakav on jest i da taj svijet određuje našu spoznaju. Slično kao što su ljudi do Kopernika vjerovali da se Sunce i zvijezde okreću oko Zemlje. Kad je Kopernik vidio da se na taj način koješta ne da objasniti, pomislio je da bi bilo dobro okrenuti stajalište i zamisliti da se mi okrećemo oko Sunca i zvijezda. Tako je nastao heliocentrični sustav i moderna astronomija. Ti si slično postupio. Zaključio si da mi spoznajemo svijet na *uvjetovan* na-

čin, to jest da je naša spoznaja uvjetovana *apriornim formama* naše osjetilnosti i našeg razuma. Ono što mi spoznajemo već je *apriori*, dakle prije svakog iskustva, sadržano u našem opažaju i našem razumu, pa shodno tome spoznajemo samo ono što – da to tako kažem – unosimo u predmet naše spoznaje. Konzekven-cija takvoga *gnoseološkog* „kopernikanskog obrata“ u tome je da mi spoznajemo samo *fenomene* (pojave) stvari, ali ne i *stvar po sebi*. Odnosno da su *vrijeme* i *prostor* čiste forme naše osjetilnosti, a ne nešto što pripada objektima (stvarima po sebi). Isto je i s *kategorijama* razuma kao što su *modalitet*, *kvalitet*, *kvantitet*...

- b) I to mi se čini odveć zamršenim pa, ako nemaš ništa protiv, pokušao bih ovako:

Schopenhauer je cijelu priču sažeo u tvrdnju da su do tebe filozofi uglavnom spoznavali svijet pojava, misleći da spoznaju stvarni svijet (bitak), odnosno da smo prije tebe bili *u vremenu*, a da je nakon tebe *vrijeme u nama*.

- c) Nisam se baš proslavio ni s tim objašnjenjem, ali i sam znaš koliko je stvar zamršena. Schopenhauer je, po mom mišljenju, najbolje tumačio tvoje djelo pa ću pokušati s jednim drugim njegovim mjestom. On tu kaže: bez promatrača, bez tog „prvog oka“ nema svijeta kao *predodžbe* (pojave, fenomena) pa time ni *vremena*. Stoga *vrijeme nema početak*, nego je *svaki početak u vremenu*. Utoliko je vrijeme sa svojom beskonačnošću prisutno u oba pravca u svojoj prvoj spoznaji.

- d) Oprosti, ali moram još jedanput: zamislimo svemir s njegovim zvijezdama i planetima. Zamislimo nepokretne zvijezde i planete kako se kreću, zamislimo i druga nebeska tijela. Pokušajmo zamisliti i promatrača koji stoji na nekoj čvrstoj točki i promatra to golemo prostranstvo i ta kretanja u njemu. Vidi jasno što je

lijevo, a što desno. Kad sagne glavu, vidi što je dolje, a kad je podigne, što je gore. Vidi i da neki asteroid dolazi i da je potrebno neko vrijeme da nestane. Dakle, on na neki način *vidi* vrijeme i prostor. A sad zamislimo sve to, ali bez našeg promatrača. Gdje bi sada bilo lijevo, a gdje desno? Gdje gore, a gdje dolje? I što bi bilo prije, a što kasnije? To nije moguće zamisliti bez *nekog oka*, bez nas samih, bez promatrača. Svemir bez *tog oka* nema ni prostor ni vrijeme jer su to svojstva subjekta, dakle promatrača. Mi naprosto putem tih *apriornih formi* (a to su vrijeme i prostor) organiziramo ono što nam je dano u *zoru* (osjetilnom opažaju). Isto vrijedi i za *kategorije* razuma. Još ću pojednostavniti: da smo Marsijanci, ili neka još drukčija bića, možda bismo spoznavali svijet na mnogo osebniji način. Možda nam *vrijeme* i *prostor* uopće ne bi bili potrebni, kao što nisu potrebni ni amebi. Daltonisti ne razlikuju sve boje, a to kazuje da su one nešto posve subjektivno a ne nešto što pripada stvarima koje gledamo. To je naš subjektivan način kako opažamo i spoznajemo svijet. Ili, da smo psi, svijet bi za nas bio u svim nijansama. Tako je i s *vremenom*, tako je i s *prostorom*, tako je s *kausalitetom*, tako je sa svim moćima ljudske spoznaje.

Stvar ne znam bolje objasniti, a nisam siguran ni u to koliko sam ispravno objasnio i to što sam pokušao objasniti. U svakom slučaju, mogu mirne savjesti reći da ti je vrijeme dalo za pravo. Taj tvoj *subjektivitet* potvrdila je i moderna fizika (kvantna teorija), a nobelovac Heisenberg o tome je napisao i jednu vrlo zanimljivu knjižicu. Zato ću ponoviti: ti si, dragi moj Immanuele, s pravom ograničio ljudsku spoznaju na *iskustvenu sferu* i tako staroj dogmatici (metafizici) zadao smrtni udarac. Nema više znanja o *bogu*, o *ljudima* i o *svijetu* jer to prelazi našu iskustvenu sferu. Zato si i rekao da su to ideje uma, njegove igračke, koje sa znanošću i pravim znanjem nemaju nikakve veze. One,

naravno, nisu bezvrijedne, ali više ne pripadaju *teorijskom*, nego u *praktičnom umu*. Dakle u sferu moralnost.

Rado bih sada preskočio na tvoju privatnost, jer me ona posebno zanima, ali kakvo bi to bilo pismo velikom prosvjetitelju i racionalistu u kojemu ne bi bilo riječi o *kategoričkom imperativu*? Čak i oni koji ne znaju da si se rodio u Königsbergu i da se cijelog života nisi iz njega maknuo, dakle, čak ni oni koji ne znaju ni to – da je, kad si umro, tvoje tijelo bilo izloženo punih 16 dana kako bi se udovoljilo divljenju i štovanju koje su ti suvremenici željeli iskazati – znaju za tu tvoju moralnu maksimu. Ona glasi: *Radi samo prema onoj maksimi za koju ujedno možeš htjeti da postane općim zakonom*. Pritom mi se osobito sviđa tvoj stav da nije potrebna nikakva znanost, a ni filozofija, da bi se znalo što treba činiti da budeš pošten i dobar, pače, mudar i krepostan (naravno, stoici se s time ne bi složili, ali to nije naš problem, barem ne ovaj čas).

S tim u vezi moram ti ispričati i jednu zgodu. Moj profesor etike bio je jedan veoma robustan i svojeglav čovjek. Za njega se pričalo da je napisao više knjiga nego ih je pročitao. Kasnije se kompromitirao u politici kao lažljivac i spletkaroš, ali dok sam bio student, bio je na dobru glasu. Kad bi netko došao na ispit, odmah bi mu postavio sljedeće pitanje.

„Zamisli da neko dijete padne u rijeku i da se počne utapati. Prestrašena majka reagira instinktivno, iz ljubavi, i skače za njim, riskira život, ali ga spašava. Je li to po Kantu moralna radnja?“

Mnogi su automatski odgovarali da jest i, naravno, padali. Naprosto nisu mogli shvatiti da je za tebe moralna radnja samo ono što se čini iz osjećaja *dužnosti*, a ne iz nagnuća. Čak si u vezi s tim dao i primjer, sjećaš se? Rekao si da je moralno da svaki čovjek održava svoj život. I uzeo za primjer osobu kojoj je njezin vlastiti život dodijao, kojoj se sve okrenulo naglavačke i koja bi si najradije prikratila muke. Ali unatoč

tome to ne čini, nego iz osjećaja dužnosti i dalje održava svoj život. To je moralan čin.

Neki su te zbog takvog birokratskog shvaćanja moralnosti kritizirali, ali ja mislim da je tvoj moral dosljedno izveden iz tvoje *preuređene i potkresane metafizike* koja se zove „Kritika čistog uma“. Ondje gdje razum nije kralj, makar i s ograničenim mogućnostima, nema ni znanja, a ni morala, zar ne, vremeniti moj Immanuele?

Mogu li se sada vratiti na ono što me od početka intrigira? Bio si veoma uman čovjek koji nije poučavao samo filozofiju nego i druge predmete: geografiju, fiziku, astronomiju, geologiju. Bio si i prvi koji je to radio profesionalno i od toga živio, naravno, u novije doba. Osim toga svaki si dan šetao, pristojno jeo i dnevno popio samo *jedan gutljaj*, odnosno nekakav aperitiv. Bio si druželjubiv, uredan i smjieran, a opet si bio *opsesivno-kompulzivan*. Sve je kod tebe išlo na sekundu, kao u kakvom vremenskom laboratoriju. Poznato je da su dame u Königsbergu po tvojim dnevnim šetnjama namještale satove. Ustajao si svako jutro u 4,55, dakle nikada u 4,56. Za to je bio zadužen tvoj sluga Lambe. Točno u 5 ujutro popio si čaj, popušio prvu i zadnju lulu tog dana i pripremio se za predavanje. Ono je trajalo od 7 do 9, nakon čega si pisao točno do 12,45. Tada si pozvonio i doviknuo slugi: „Prošla su tri kvarta!“, što je bio znak da je vrijeme ručku. Točno u 13,00 počinjao si ručak, a nakon ručka, koji je uvijek bio u društvu, odlazio si na svoju glasovitu šetnju. Točno u 22,00 bio si u krevetu. Svaki dan, uvijek tako, sve do tvoje osamdesete!

Mnogi moderni ljudi boluju od prisilnih neuroza, ali mi nije jasno kako je jedan takav čovjek kao ti, bio tako *bolestan* pedant. I to još u ono doba. A činio si sve da budeš i tjelesno i psihički *fit*. Svaki si dan prigodom ručka okupio društvo (ne preveliko ali ni premalo) kako bi mogao razgovarati dok jedeš. U tom društvu nikada nije bilo žena, ali je bilo pristojnih muškaraca s kojima si razgovarao o svemu i svačemu, samo ne o filozofiji. Ona je bila isključena iz tog obreda. Neki tvrde da

si to činio zato što si vjerovao da razgovor pospješuje probavu. Ako je tako, možda si postao žrtvom te svoje navade. Pa si trpio društvo zbog probave? I onda se ta frustracija *prenijela* u drugu sferu i ti si postao opsesivno točan? Možda sam pogrešno razumio Freuda, ali nekako moram razjasniti tu stvar! Pogotovo jer si svaki dan šetao, a hodanje je najbolji lijek za psihofizičku ravnotežu i protiv neurotskih smetnji. Ali i to si navodno činio jer si vjerovao da je zdravo disati na usta. Budući da sam za to područje veoma stručan, mogu reći da si u pravu ako misliš da je pri hodanju (ili trčanju) zdravo (odnosno ispravno) disati na usta. Nažalost, to ne znaju ni mnogi samozvani treneri i gurai modernog fitnessa pa sugeriraju da se prilikom treninga udiše na nos, a izdiše na usta što je ne samo glupo nego i nezdravo. No, dragi moj Immanuele, ako si išao svaki dan u šetnju da bi disao na usta, onda si se opet prisiljavao na nešto što samo po sebi nije dobro. Disanje na usta nije zdravo samo po sebi, nego samo prilikom napora. Dakle, ne treba šetati da bi se disalo na usta, nego valja disati na usta kad se šeće. Ali ostavimo to, kao i tvoju ne baš pametnu teoriju o znojenju, ili o podvezicama koje su tobože jako nezdrave...

Čitao sam da si patio i od groznih noćnih mora: da si redovito sanjao utvare i kojekakve spodobе, grozna umorstva i strašna krvoprolića. Odakle to? I to u psihi čovjeka koji je njemačku filozofiju, a time i svjetsku, s glave postavio na noge, koji je živio uredno i smjerno, koji nije proživljavao ljubavne drame ili političke spletke i koji je razotkrio iluziju stare metafizike da se tobože može spoznati apsolutna istina o svijetu i čovjeku. I koji je doslovno izrekao ovu duboku istinu: „U metafizici se može na mnogo načina šepRTLjati a da se čovjek ne mora bojati da će ga uhvatiti u neistini.“

Dragi moj Immanuele, zašto su veliki umovi nerijetko i velike ljudske zagonetke? Mora li čovjek biti nagnut na jednu stranu da bi se mogao vinuti u visinu? Ili su visine mjesta gdje se sanjaju grozni snovi i prečesto navijaju satovi? Reci, kako bih to mogao saznati?

Kivni Arthure,

nemoj odmah početi negodovati i gundati! Nije ni meni lako. Ti si nedvojbeno genij, a ja sam samo tvoj čitatelj. I pomalo obožavatelj, premda se nikada nisam s tobom potpuno slagao. Ali očito je moć genijā da očaravaju i besmislicama. Ako se ne varam, negdje si i sam citirao Voltairea koji je rekao da je povlastica pravoga genija, a osobito genija koji krči nove putove, da nekažnjeno čini goleme pogreške.

Nadam se da se sad nećeš razbjesniti na mene kao što si se razbjesnio na onu ženu koja te iritirala svojim kokodakanjem dok si u svojoj sobi razmišljao o *svijetu kao volji i predodžbi*. Neki je tikvan ponovno tu epizodu izvukao iz naftalina i ovih je dana objavio u poprilično traljavoj knjižici, posve tipičnoj za naša vremena. Pripovijeda kako si tu sirotu staricu (koja je očito patila od logoreje) gurnuo niz stepenice te da se dobro ugruvala. I da si zbog toga sudski gonjen i kažnjen. I to uzima kao krunski dokaz tvoje mizoginije.

Nije to bilo baš lijepo od tebe, ali ja te donekle razumijem. Nisi imao vremena za žene, pa ih nisi ni mogao zavoljeti. Zato si na onome mjestu i napisao kako su Amerikanci prilično glupi, jer su utilitaristi, i prilično djetinjasti, jer obožavaju žene. Meni se ta rečenica svidjela prije svega zbog njezina prvog dijela, a što se tiče žena, priznajem da sam i sâm pomalo djetinjast.

Kažeš da su žene zmijske otrovnice, a ne jegulje, ali zaboravljaš one trenutke kad te žena čini muškarcem, kad u tebi pokreće nježnost i dobrotu, pa ako hoćeš i viteštvo (zato pravi muškarac nikad ne udara ženu). Ali ima i jedan dublji filozofski razlog. Ako žene već nisu jegulje, barem vole ležati na suncu, a sunce, kao što znaš, pobuđuje vedrinu i optimizam. Je li ti ikada palo na pamet da žene, premda danas mnoge pate od depresije (ali to je uglavnom zbog *muških svinja*), nisu odveć sklone mračnom pesimizmu? Onom *schopenhauerovskom* po kojem je

svijet zapravo *sudnji dan*, a čovjek u njemu *grabežljiva i odvratna zvijer* koja, gledajući pošteno, zaslužuje samo prezir i mržnju?

Sad ćeš odgovoriti da žene nisu sposobne biti geniji a da samo oni mogu istinski patiti, jer se patnja umnožava s količinom stečenog znanja. Dragi Arthure, u mnogočemu si u pravu. U pravu si kad uzvikuješ: „Kako bi se čovjek odmorio od beskonačnog licemjerstva, nepoštenja i zloće ljudskoga roda ako ne bi bilo pasa s tim njihovim iskrenim licima koja možeš gledati bez sumnje?“ U pravu si i kad kažeš da se mržnja i prezir prema čovjeku mogu suzbiti samo sažaljenjem i to tako da svoju pažnju fiksiramo na njegovu patnju, njegove potrebe, njegove tjeskobe, njegove boli. Jer kako bismo inače u miru mogli pogledati tu strašnu zvijer („goru i od tigra i od hijene“), toga grabežljivca „opasnog gotovo kao eksploziv“? Tu „životinju koja drugima nanosi bol bez ikakva drugog razloga, osim onog da ga nanosi“?

Rekoh da si u pravu, ali ne bih rekao da si posve u pravu. Svijet možda jest *Sodoma* i *Gomora*, ljudi jesu zli i pokvareni, ali to je ipak samo jedna strana medalje. Ona druga je sunčana, dragi Arthure. Jesi li pomislio što se događa s tvojom fiziologijom ako cijeli dan sjediš za radnim stolom i ne stigneš protegnuti noge? Ako te grije samo kamin i ako komuniciraš samo s duhovima iz svoje biblioteke?

Napisao si da je većina ljudi poput satova koji se navijaju a ne znaju zašto. A što je s urarima? Razumiju li se oni samo u satove, ali ne i u vrijeme? Kako si mogao pomisliti da je slijepa i nezasićena *volja* bitak ljudskoga srca? Nešto poput struje što te stalno nagoni u nove i nezasićene požude, izazivajući sve veću i veću patnju? Ma ljudi su poput lavova! Kad se najedu, najradije lijeno leže na suncu, bez volje da išta čine, čak i da misle! Kakva je to *volja* koja je toliko lijena i neambiciozna?

„Ljudsko društvo postoji samo kroz antagonizam mržnje ili bijesa i straha“, pišeš na jednome mjestu. Jer „bezgraničan egoizam naše prirode, udružen u grudima manje-više svakog čovjeka s mržnjom, bijesom,

zavišću, ogorčenošću i zloćom, nakupljen kao otrov u zmijskom zubu, samo čeka priliku da ga izlije i tada, kao oslobođen demon, bjesni i divlja.“ Usuđujem se reći da bi to bilo možda točno kad bi svijet bio na mlazni pogon. Ali te energije nema. Čovjek je prije lijena i glupa vucibatina nego lukava i na grabež spremna divlja zvijer. Ljudske mase su trome, utopljene u svakodnevicu kao bogovi u vječnost. Pogledaj ih kako leže na plaži! Poput tuljana! I da mogu, zauvijek bi ondje ostali. *Panem et circenses*, to je njihova sreća! A gdje si vidio, dragi Arthure, da se duboko nesretni ljudi, koji takoreći metafizički pate, i još su grabežljivi kao zvijeri, igraju poput bezazlene djece?

Dobro si rekao da su genijalni ljudi skloni monolozima, da su blizu ludilu i iskreni na svoju štetu. I dometnuo da genij poznaje čovjeka, ali ne i ljude, da je sklon krajnostima, da mu nedostaje trezvenosti i da ga je lako prevariti. Ja mislim, dragi moj tužni i usamljeni Arthure, da je tebe prevario život. Shvatio si ga suviše ozbiljno i propao u živo blato vlastitih ambicija. Reći ću to tvojim riječima. Za sve je kriva ona protuha i onaj skorojević i šarlatan Hegel. Ta dvorska filozofska luda koja ti nije dala disati u Berlinu. Bio si mlađi od njega i, po svom dubokom uvjerenju, genijalniji. Ali on je imao više studenata na predavanjima (takvu gužvu da je ponekad osobno morao dijeliti ulaznice, dok su tebe slušala trojica ili četvorica studenata) pa si razočaran napustio katedru i otada zapravo živio kao filozofski marginalac. A Hegel uz sve to, nikada nije dobro naučio ni *Hochdeutsch*, nego je predavao na švapskom, često gubeći nit, premda je čitao iz manuskripta. Slava je došla prekasno da bi izbrisala gorčinu.

Dragi moj, odaju te neke rečenice poput Freudovih *omaški*. Kad spominješ neke svoje radove, svaki put navodiš kako je taj rad bio „nagrađen“ kao da to išta govori o tvome djelu. Eto, hvataš se za slamku, kad su te već izgurali s brvna. To je ljudski, ali i tužno.

Zapravo, zbog toga ti i pišem ovo pismo. Usput sam ti htio reći da si postao veoma slavan nakon smrti, da si utjecao i na hrvatske pisce,

a osobito na onog, oprostite na izrazu, jednako genijalnog Nijemca Nietzschea. Premda te nazvao *mrziteljem života*, ipak je to učinio s ljubavlju. Ali da se vratim biti: mene zanima koliko osobna sudbina, način života i vlastita fiziologija utječu na ono što ti nazivaš *predodžbom*. Ili drugim riječima: Je li moguće da vedra i zaljubljena osoba vjeruje u svijet kao *sudnji dan* i u ljude kao ništarije i krvožedne zvijeri?

Je li ti percepciju zamračila ljudska zloba? I sada se raznježim kad se sjetim kako si citirao Petrarcu i pritom mislio na sebe: „Ako netko tko je cijelog dana trčao stigine navečer – to je dovoljno.“ I koliko je gorčine bilo u tebi kad si napisao da zloban svijet namjerno previđa čovjeka čije briljantne kvalitete glođu njegovo srce i ponaša se spram njega kao da je posve nevažna osoba... a u nekim prilikama i zaboravlja da postoji. Ali zato s velikim entuzijazmom hvali nevažne ljude ili čak nemarne i loše izvedbe u istoj sferi.

Ako te to tješi, stara filozofska glavo, i danas je tako. Da si ovdje i da čitaš novine, iznenadio bi se koliko nevažnih kolumnista i pisaca glođe tuđe postojanje. Takav je svijet, lijen i pokvaren, ali bez prave zločinačke energije.

Ah, da! Gotovo sam zaboravio ono najvažnije. Aristotel je na jednom mjestu napisao da onaj kome ne trebaju drugi, koji je sam sebi dovoljan, ili je zvijer ili bog. Zvijer nisi bio, u to sam siguran, ali nisi bio ni bog. Što si dakle bio, kivni moj Arthure?

Veličanstveni Charlese,

ako je Einstein bio *fizikalni* genij 20. stoljeća, ti si nesumnjivo bio *biološki* genij 19. stoljeća. Tvoje je djelo veličanstveno, prepuno briljantnih opservacija i snažnih argumenata i moje je skromno mišljenje da te mogu napadati samo glupani, ili oni koji tvoje knjige nisu čitali. Najveći evolucijski biolog prošlog stoljeća, Ernst Mayer, za tebe je ustvrdio da si „jedan od najvećih filozofa svoga vremena“ i to je točno u onoj mjeri u kojoj je to bio i Einstein sa svojom *općom teorijom relativnosti*. Kao što si to vjerojatno i sam čuo, ona je bila primarno plod spekulacije i teorijskog razmišljanja, a tek je kasnije i znanstveno potvrđena. Slično je i s tvojom *teorijom evolucije*. Moderna znanost (genetika) dala ti je za pravo u svim bitnim točkama.

Ali glupana i nadobudnih kršćana ima u svim vremenima, pa tako i u ovom našem. Oni ti ne mogu oprostiti što si tobože ponizio čovjeka, tvrdeći da je nastao od majmuna i što si, opet navodno, Bogu oduzeo pravo na kreaciju i život. Optužuju te i za druge stvari – primjerice za rasizam i sl. – ali i to su izmišljotine, jer ti nikada nisi tvrdio da se rase razlikuju po svojim biološkim karakteristikama nego samo po sociološkim uvjetima egzistencije što može dovesti do značajnih kulturoloških i civilizacijskih razlika. Svi ljudi, da to tako kažem, potječu od istog ishodišnog debla i zato sve rase imaju isti duševni i intelektualni potencijal. Štoviše, kad si došao u Ognjenu Zemlju i vidio divlji i necivilizirani život tamošnjih domorodaca, njihovu okrutnost i odvratne običaje (svoje su starce žive zakopavali!) nisi to pripisao njihovoj biološkoj drugorazrednosti nego uvjetima u kojima su živjeli. Zato si neke i poveo u London kako bi pokazao da se i ti ljudi mogu civilizirati. No, ostavimo to!

Mislim da ćeš se složiti sa mnom, dragi moj Charlese, ako kažem da ti nikada nisi pretendirao na to da objasniš kako je nastao *život* pa

sukladno tome, nisi ni mogao – a ni htio – osporiti Boga i njegovo djelo. Zar nisi u „Podrijetlu čovjeka“ na pitanje „Postoji li Stvoritelj i Zakonodavac svemira?“ nedvosmisleno odgovorio: „Na to su pitanje potvrdno odgovorili najviši umovi koji su ikad postojali“? Netko bi mogao reći da je to *kurtoazija* i iznuđen obzir prema tvojoj bogobojažnoj supruzi, ali ja mislim da je tvoje znanstveno i filozofsko poštenje takvo da tvoju iskrenost ne dovodi u sumnju. Napokon, zašto ne bi bilo tako da je Bog „ucijepio“ život na našem planetu a da si ti *samo* otkrio kako se on dalje (putem *prirodnog odabira*) razvija sve do čovjeka? Zašto bi Bog bio manje svemoguć ako bi stvorio život pa *pustio* da se dalje razvija po *unutrašnjoj logici* koju mu je ionako sam ucijepio? To što *Biblija* kaže da je Bog čovjeka stvorio na svoju sliku i priliku svaka-ko ne znači da ga je takvog stvorio u tjelesnom smislu. Duh je taj koji je božanski i bogoliki, zar ne? Po duhu smo djeca Božja, a ne po tijelu, barem kada je riječ o doslovnom tumačenju. Zato i kažeš da čovjek u svom tjelesnom ustroju nosi pečat svog niskog podrijetla, dok je po umu mikrokozmos božanskog i stvaralačkog. A na drugome mjestu da je „čudo i slava svemira“.

Ipak, doslovno ću citirati: „Istražiti na koji su se način prvi put razvile duhovne sposobnosti u viših organizama isto je tako uzaludno kao istraživati kako je prvi put nastao život.“ Tvrđim da je to prva premissa na kojoj počiva tvoje ingeniozno djelo i ona bi trebala biti dovoljna da i najbogobojažnije navede da ga čitaju otvorena srca i slaveći Svevišnjega.

Drugo, što me isto tako uzrujava, a sve sam bjesniji dok ti ovo pišem, prizemna je tvrdnja da si ti ponizio čovjeka, tvrdeći da je on nastao od majmuna. Teorija *descendencije* koju ti razvijaš kaže nešto drugo. A to je da su se svi kralježnjaci tijekom dugog evolucijskog razdoblja razvili od istog pretka. Doslovno: “Svi članovi kraljevstva kralježnjaka potekli su od neke ribolike životinje...” koja je vjerojatno bila dvospolac

ili androgina. Zato su – primjerice – pluća u sisavaca i nastala iz ribljeg mjehura koji je nekoć služio za plivanje.

Ali što je čovjek primitivniji i bjednijeg morala, to ima veću potrebu da se uzdigne iznad svih stvorenja i da iz te visine s prezirom i bez sućuti promatra sva druga bića. Takav ne shvaća tvoje plemenite i uzvišene osjećaje koji su te rukovodili kad si pisao da je „i najniži organizam ipak nešto mnogo više od anorganske prašine pod našim nogama te da nitko tko je nepristran u mišljenju ne može proučavati neko živo stvorenje, koliko god ono bilo nezatno, a da ne bude oduševljen zbog njegova čudesnog ustroja i osobina“.

Takvi će vjerojatno uzvratiti da si ipak tvrdio da je čovjek građen po istom općem tipu ili obrascu kao i ostali sisavci. I da se sve kosti njegova kostura mogu usporediti s odgovarajućim kostima u nekog majmuna, šišmiša ili tuljana. I da je isti slučaj i s njegovim mišićima, živcima, krvnim žilama i trbušnim organima.

Točno, to si tvrdio, ali s pravom. Naveo si brojne i nedvojbene argumente, pa čak i takve primjere koji kazuju da se ta sličnost prenosi i na okus pa zato mnoge vrste majmuna veoma vole čaj, kavu i alkoholna pića, a sa zadovoljstvom puše i duhan. Pavijani se primjerice rado opijaju pivom, a drugi dan, mamurni i s glavoboljom, baš kao i ljudi poslije pijanstva, odbijaju i primirisati pivo, ali zato rado piju limunadu. Naravno, dok mamurluk ne prođe. I mnogi *rudimenti* to dokazuju – od ušne školjke (koja ničemu ne služi ni u čovjeka ni u opica) pa do sustava za razmnožavanje.

Veličanstveni moj prijatelju, sitne duše ti ne mogu oprostiti ni to što si tvrdio da ne postoji temeljna razlika u duhovnim sposobnostima između čovjeka i najviših sisavaca, pišući da i više životinje osjećaju *zadovoljstvo* i *bol*, *sreću* i *nesreću* te navodeći čak i primjer razdraganih mrava u igri. Naveo si i jasne dokaze da se majmuni *osvećuju*, da psi osjećaju *ljubomoru* i da žele *biti voljeni*, da znadu biti *velikodušni*, osje-

ćati *stid*, *čuditi se*, biti *znatiželjni*, patiti zbog *dosade*, a činjenicu da sanjaju protumačio si kao njihovu stanovitu sposobnost za *imaginaciju*. Također si tvrdio da je dokazano da imaju određenu moć *razmišljanja*, pa čak i neke *moralne osobine* kao što su privrženost i vjernost... Još je *provokativnije* tvoje dokazivanje da neke životinje imaju *osjećaj za lijepo*, pa čak i neki magloviti *osjećaj religioznosti* (na primjer psi koji *obogotvoruju* svoga gospodara). Neću sve nabrajati jer tvoje je djelo preopsežno i tako sjajno koncipirano pa bi ga svi ti primjeri prije mogli uniziti nego uzvisiti. Zato mi dopusti, dragi Charlese, da kažem ono što mi je oduvijek bilo na srcu: najčarobnije u tvojoj teoriji evolucije upravo je to *jedinstvo* organskog svijeta, to *zoološko bratstvo* koje nipošto ne unizuje čovjeka nego uzvisuje život. Ja sam duboko uvjeren da je baš to Bog htio: to *bratstvo* i *srodnost* svega živog jer samo iz te svijesti izrasta i *čovječnost* spram drugih bića. Napokon, ako smo mi *mali bogovi* na zemlji koji se s prezirom i bešćutnošću odnosimo spram drugih bića, zašto bi onda Bog bio milosrdan prema nama? Zar u svima ne tinja ista Božja iskra života? Zar nismo svi braća po rođenju i smrti i putu kojim gazimo?

Iako se moralni osjećaj razvio iz „društvenog nagona“ koji poznaju i mnoge životinje, ipak lijepo kažeš da je ćudoređe ono po čemu se ćovjek *kvalitativno* razlikuje od drugih stvorenja, dok je razlika u duhu *kvantitativna*: “Kad bi neki ćovjekoliki majmun mogao o sebi nepristrano suditi, priznao bi da jest kadar vješto isplanirati opustošenje nekog vrta, da može upotrebljavati kamenje za borbu ili za otvaranje oraħa, ali da je misao o preradi kamena u neko oruđe ipak potpuno izvan njegova domašaja. Nadalje bi priznao da još manje može slijediti neko metafizičko razmišljanje, ili rješavati matematički problem, ili razmišljati o Bogu, ili se diviti nekom sjajnom prizoru u prirodi. Neki majmuni, međutim, vjerojatno bi izjavili da se oni mogu diviti, i da se dive, obojenoj koži ili krznu svojih spolnih partnera. Iako mogu s pomoću svojih krikova postići da drugi majmuni razumiju neka njihova

zapažanja i jednostavnije želje, priznali bi da njihovim duhom nikad nije prošla misao da s pomoću određenih glasova izraze određene pojmove. Oni bi mogli istaknuti da su spremni na različite načine pomoći pripadnicima vlastitog čopora, riskirati za njih i svoj život te preuzeti brigu za njihovu siročad, ali bi morali potvrditi da je nesebična ljubav za sve žive stvorove, ta najplemenitija ljudska osobina, posve izvan njihove moći shvaćanja.“

Onome kome ni te tvoje riječi nisu dovoljne, reći ću, uz tvoje dopuštenje, ovo: genom *homo sapiensa* sastoji se od oko tri milijarde parova baza DNA s oko 30 000 gena. Naši najbliži rođaci čimpanze imaju najmanje 96 posto DNK sekvencija zajedničkih ljudima. No najveća razlika u usporedbi s čimpanzama je ljudski *kromosom 2* koji je evolucijski nastao spajanjem čimpanzinih kromosoma 12 i 13. Ta *sitnica* u konačnici čini takvu razliku u ljudskom genomu da možemo mirne duše reći da čovjek nije „transferirani pramajmun, nego posve nova vrsta bića“.

Treba li dodati i to da Svevišnji ima smisla za humor i kad se čini da „niskim podrijetlom“ kažnjava čovjeka? I da *sitnicom* kao što je to *kromosom 2* vraća stvari na svoje mjesto? Dragi moj Charlese, kad god imam vremena uzimam tvoje knjige jer one čovjeka čine plemenitijim. Tvoje *pripovijesti* o mravima, pčelama, golubovima, kukavicama... ili tvoje zapažanje da je čavrljanje (ogovaranje) u čovjeka vrlo slično *trijebljenju* nametnika u primata i da je u oba slučaja cilj isti – postizanje bliskosti... Ili pak razvoj ljudskog uma iz *spolnog odabira*. Dao si mnoge uvjerljive primjere koji pokazuju da se mnogi mužjaci kočopere i napuhavaju pred ženkama, nastojeći zadobiti njihovu naklonost. U tom naporu nastaje i razvija se ljudski um, domišljajući se kako da pridobije ženu... Nije li sve to vrhunac istraživačkog uma i genijalnog zapažanja? Iznošenje svijeta pred naše oči kakvog sami nikada ne bismo vidjeli?

Ne mogu a da još jednom ne ponovim lekciju: *vrste* nisu stvorene svaka za sebe; *prirodni odabir* glavni je čimbenik promjena, potpomognut nasljeđivanjem učinaka što potječu od navike i nešto malo djelovanjem uvjeta okoliša. Pritom je *prirodni odabir* princip evolucijske promjene kad je posrijedi opstanak jedinke, a *spolni odabir* kad je posrijedi uspješan opstanak vrste.

Zagnjavio sam te, veličanstveni Charlese, jer ti na loš način pripovijedam ono što si ti tako lijepo i znanstveno iznio u svojim djelima. Ali tako je to kad čovjek piše *obična* pisma *neobičnim* ljudima. Bezbroy je lijepih i korisnih stvari koje bi ljudi trebali naučiti iz tvoga djela. Na primjer da „sebičan i svađalački narod ne može biti složan, a bez sloge se ne može postići ništa“. Ili da onaj narod koji „ima mnogo članova nadahnutih jakim domoljubljem, vjernošću, poslušnošću, hrabrošću i simpatijom, koji su uvijek spremni jedni drugima pomoći i žrtvovati se za opće dobro“ i u kojem postoji težnja „da se podigne visina morala i umnoži broj darovitih ljudi“ – *pobjeđuje* u utakmici koja se zove *borba za opstanak*...

Kažu mi da si umro jer više nisi imao snage za dugotrajna istraživanja, jedinu stvar koja te istinski zaokupljala i činila sretnim. Dakako uz duboku ljubav prema tvojoj supruzi i tvojoj sestri koja ti je mnogo pomogla. I prema ujaku koji ti je pomogao da se ukrcaš na kraljevski brod *Beagle* i oploviš svijet i ne završiš kao seoski župnik, premda si se za to školovao. A što je također bio *prirodni odabir*.

Obijesni Friedriche,

na nekom si papiriću napisao kako je u cijeloj dosadašnjoj filozofiji nedostajao umjetnik. Pa si zbog toga u filozofiju uveo pjesnika, osobito u svoje remek-djelo „Tako je govorio Zaratustra“. Štoviše, cijela je tvoja filozofija poetski i umjetnički vapaj za životom, proturječan, ali istodobno i divan i očaravajući. Uvijek sam te volio jer te nikada nisam shvaćao doslovno, a ni *ozbiljno*. Nikada tvoj krik protiv Boga i čovjeka nisam doživljavao na način na koji si možda to htio. Za mene si uvijek bio *čaroban* i *ludi* Nietzsche, baš kao što je to i sam život. Čak su i tvoji promašaji *poetski* i puni života, poput plesa na žici iznad ponora punog divljih zvijeri.

Nije li paradoksalno da si hodao po žici, a zazivao zemlju? Bunio se protiv svega što joj oduzima primat, krv i sokove života? Zbog toga ti nisi – za razliku od tužnog i razočaranog Schopenhauera – tražio *sve-tačku askezu* ili *estetsku nirvanu* kao izbavljenje od života. Ti si dozivao život, divlji i bujan, život kao erupciju preobilja svakog dobra, ali i svakog zla. Zar nisi rekao da najviše zlo pripada najvišem dobru? I zato htio pokopati *Apolona* i na zemlju vratiti *Dioniza*, taj simbol nepatvorenog divljeg života što se *vječno vraća* u svojoj plodnosti, uvjetujući muku, razaranje i volju za uništenjem? Čeznuo si za tim strasnim i mučnim osjećajem preobilja, za tom ekstatičkom afirmacijom života za koju si iznašao i ime u formuli – *amor fati*. Ljubav za životom je fatalna jer ljubi i smrt i svaku muku što se koprca u tom vječnom kružnom maršu iz kojega pijemo *svetu vodu* života i u kojega opet poniremo.

Nisi htio *nebo* i *metafiziku*, pa nisi htio ni *čovjeka*. Ni onog *prirodnog* i *dobrog* kakvog je opisao Rousseau, ni onog što ga je Kant opisao kao *čovjeka dužnosti*, ali ni ovog viktorijskog: tog crva što gmiže po zemlji i strašljivo gleda prema nebu, vapeći za milošću. Zato si Zaratustri stavio u usta: „Bog je umro: sad mi hoćemo da živi nadčovjek! On leži

na mojem srcu, on mi je prvi i jedini, a ne čovjek: ne bližnji, ne najsiromašniji, ne onaj koji je najviše patio, ne najbolji...“

Tvoj je *nadčovjek*, ludi moj pjesniče, doista opisan kao grabežljiva zvijer, kao silan čovjek koji ne pokazuje kajanje pred razbojstvom, osvajanjem, oskrnućem... koji želi vladati slabijim i nametati mu vlastite oblike života. Tu bezobzirnu strast grabljenja iz vrela života ti nazivaš *voljom za moći*, a ja se od nje ježim. Optužio si Sokrata da je uništio dionizijski život stare Grčke, uvevši duh racionalizma i dijalektiku riječi i pojmova. Ili ljepše rečeno – uškopio je divlju razuzdanost strasti, namećući um kao glavnog suca u postupcima i djelima. Ali ja te pitam: Je li ikada takva poetična i divlja Grčka uistinu postojala, ili je samo plod Homerova pjesništva i epske predaje? I kako si mislio taj divlji život vratiti u vrijeme tehnike i industrijalizacije, u doba masovne proizvodnje, bolnica i ustanova za skrb slabih i nemoćnih? U doba u kojemu stroj traži disciplinu i smjernost?

Vapajem i pjesmom? Slažem se s tobom da je svijet postao siv i bezličan, da je zadnji kolorit nestao sa srednjim vijekom i renesansom, da je viktorijanski moral čovjeku nametnuo korzet koji ga je pretvorio u poslušnog crva što u tajnosti i mraku doziva nasladu, jer je na danjem svjetlu blijeda voštana figura. Sve je to tako (a danas je možda i gore) i zato je tvoja filozofija lijek za dušu – ali više kao *placebo* – tj. ako se čita s istom onom *dionizijskom* nemarnošću. Kao štivo koje je lijepo i duhovito, strastveno i plemenito, ali koje vazda ostaje između korica knjiga. Samo glupani shvaćaju doslovno stvari, dragi moj obijesni prijatelju. Samo glupani vjeruju da je svijet uistinu tu zbog nekolicine jakih, a ostali neka budu *materijal* povijesti, te flajš-mašine *vječnog vraćanja*. Samo ljudi niska i površna duha vjeruju da si *ozbiljno* mislio. Tá ti si pjesnik i pisao si da ne poludiš!

Ukratko, uništio si *nebo* i *metafiziku*, prokleo *raspetog* i uzvisio *Dioniza*, uništio svaki *ideal* o čovjeku da bi uskrsnuo stvarnog, ovozemaljskog *čovjeka-nadčovjeka* i tako stvorio *transcendentalnog beskuć-*

nika. Jer što je drugo tvoj *nadžovjek* ako ne čovjek koji se ni na što više ne može osloniti osim na sama sebe i svoju misao? „Kad bi postojali bogovi, kako bih mogao podnijeti da ne budem bog!“ mudruje tvoj Zaratustra.

Neću više o tome. Radije ću spomenuti rečenicu koja mi se veoma sviđa: „Više je uma u tvojemu tijelu nego u tvojoj najboljoj mudrosti.“ Predivno rečeno i što je još ljepše – istinito. Ali tu se mudrost može naučiti i na drukčiji način, objesni moj Friedriche. Nije potrebno rušiti svjetove. Ja sam do nje došao tako što sam se dovoljno kretao. I spoznao da obilje i vulkan života možeš osjetiti i živjeti bez da druge prezireš i kinjiš, da im uzimaš i namećeš. *Poniznost i nadčovjek!* Znam da je to previše za tvoju dušu, ali je li ta formula zbog toga nemoguća?

Neobiljni moj pjesniče, djetinjasti moj filozofe, reci mi odakle tebi impuls za *Dionizom*? Ako si ga baštinio iz uma, onda si izdao svog *boga* još prije nego si ga proslavio. A ako si ga baštinio iz samog života, nije li onda primjereno da te upitam kakav si život imao? Je li te shrvalo ludilo od pretjeranog intelektualnog rada, kako je to godinama pripovijedala tvoja pokvarena sestra Elisabeth?

Puno je mraka oko toga. Postoji priča da si negdje kod Torina vidio nekog brutalnog tipa kako bjesomučno udara konja i da te to toliko potreslo da si, nakon što si zagrlio konja, utonuo u mrak. A što baš i ne bi bilo u skladu s *nadžovjekom* kakvom si nas poučavao. Tvoja sestra je uglavnom skrivala pravu istinu i medicinsku dokumentaciju. Kad je umrla, stvari su isplivale na površinu. Navodno si u mladosti rado posjećivao javne kuće pa si se 1865. u nekom kölnskom bordelu zarazio sifilisom. A dvije godine kasnije od njega se liječio u Leipzigu. Prema toj verziji tvoj kolaps kod Torina zapravo je bio posljedica tercijarne faze sifilisa, a ne posljedica iscrpljenosti i štrapaniranih živaca.

U zamagljivanju istine navodno je svoje prste imao i tvoj osobni liječnik Otto Binswanger. On je javno tvrdio da patiš od „progressivne

paralize“, ali je u tvoj medicinski dosje ipak unio da si bio *koprofag*. Malo mi je neugodno što navodim taj zapanjujući detalj i zato neću objašnjavati što taj pojam znači. To je ipak bolje nego da te opanjkavam kao tvoj negdašnji veliki prijatelj i veliki kompozitor Richard Wagner. On je bio uvjeren da su tvoje duševne smetnje uzrokovane pretjeranim masturbiranjem pa je to *otkriće* priopćio i dr. Binswangeru.

Zbog svega toga neću izvoditi nikakve zaključke. Ti si pjesnik i filozof moje mladosti i ja to znam cijeniti. Za kraj ću radije navesti nekoliko Zaratustrinih misli o muškarcima i ženama kako bih ti prišapnuo da se taj učitelj *nadčovjeka* baš i nije odveć razumio u život:

- *Žena nije sposobna za prijateljstvo, ona poznaje samo ljubav;*
- *Sve je na ženi zagonetka, i sve na ženi ima jedno rješenje: ono se zove trudnoća;*
- *Ovako hoću da su muškarac i žena: muškarac sposoban za rat, žena sposobna za rađanje, a oboje sposobni za ples i glavom i nogama;*
- *Muškarac treba da bude odgajan za rat, a žena za odmor ratniku: sve ostalo je glupost;*
- *I sviše slatko voće: to ne voli ratnik. Stoga voli ženu; gorka je još i najslada žena;*
- *Neka se muškarac boji žene koja ljubi: ona će tada podnijeti svaku žrtvu i svaka joj je druga stvar bezvrijedna;*
- *Neka se muškarac boji žene koja mrzi: jer muškarac je u dnu svoje duše samo ljutit, a žena je tu zla;*
- *Sreća muškarca glasi: ja hoću. Sreća žene glasi: on hoće;*
- *Ideš li ženama? Ne zaboravi bič.*

Dragi Friedriche, vjerovao si da je životu ukraden život i da se to dogodilo još u davna vremena. Nisi mogao disati pod viktorijanskim

korzetom i onim što se naziralo kao *jednakost* i *sloboda* svih ljudi jer si se pitao a što je s velikim ličnostima, što je s njima u tom moru sivila i jednakopravnosti. I zato je tvoj Zaratustra poučavao da *pravednost* govori da *svi ljudi nisu jednaki*. Jer ne može darovit i snažan biti jednak crvu što gmiže u prašini, zar ne? Vjerovao si da su žene odmor ratniku i zato pohodio kölnske bordele. Možda si ondje i stekao tu nauku? A možda te do toga dovelo prekomjerno masturbiranje i intelektualno iscrpljivanje? Ne bih znao reći. Ali svejedno u mom srcu ima mjesta za tebe. Zato neka i ovo pismo završi tvojim riječima u kojima ima puno više istine nego u tvojem *pjesničko-filozofskom vapaju za nadčovjekom*:

*Moji su neprijatelji postali moćni i mojem učenju
dali tako nakazan lik da se i moji najdraži moraju
stidjeti darova koje im dadoh.*

Dobri moj Sigmunde,

živio si prilično dugo za svoje vrijeme, čak dulje od današnjeg prosjeka za muškarce u Japanu. Time si ispunio onaj zahtjev koji kaže da samo dug život može biti i sretan život. Kao i sve važne stvari, i to su formulirali stari Grci. Živjeti prekratko, pa makar život i bio dinamičan i nabijen strastima i događajima, isto je kao putovati u pretrpanom vlatku a ne stići na zadnju stanicu. Pitagora je to postavio na svoj način: djetinjstvo traje 20 godina, mladenačko doba također 20 godina, zrelo doba isto toliko i napokon starost – 20 godina. Sve skupa 80 što je sasvim pristojno i za današnje pojmove. A to odgovara, kako je mislio, i ciklusu godišnjih doba. Djetinjstvo pripada proljeću pa redom sve do zime, kojoj pripada starost.

Nijedno *pravilo* nije bez izuzetaka, pa tako ni to. Tvoja zima, odnosno tvojih zadnjih šesnaest godina života bijahu teški. Bolovao si od raka grla i, koliko znam, podvrgao se brojnim operacijama usta, čeljusti i nepca. Neki govore da ih je bilo više do dvadeset, a možda i trideset. I za sve si to vrijeme strašno patio. Bolovi su bili takvi da si morao uzimati morfij, ali ti si uzimao samo aspirin! Radije si trpio nego da se truješ. Volio si bistru glavu, volio si život, ali mi se čini da si više od svega volio cigare (i žene ako se ne varam). Pušio si ih i po dvadesetak komada dnevno i tu si strast krvavo platio. Znaš li da postoji legenda da je zadnjih godina od tebe bježao i tvoj pas jer nije mogao podnijeti smrad koji se širio iz tvojeg bolesnoga grla? I da su tvoje zadnje godine bile užas koji bi mnogo slomio, ali tebe ipak nije? Kad si napokon otišao, na tvom su sprovodu tvoji prijatelji dirljivo govorili o tvojoj hrabrosti i veličini.

Mislim da bi s tobom bio zadovoljan i Pitagora koji je prijateljstvo cijenio više od svega. A ti si, dobri Sigmunde, očito bio pravi prijatelj, jer si takve imao i oko sebe. Max Schur, tvoj liječnik, bio je jedan od

njih. Kad više nisi mogao izdržati bolove, napisao si mu pismo u kojem si ga podsjetio na danu riječ i on je došao u tvoj dom i dao ti dozu morfija poslije koje si zauvijek zaspao.

Ima ljudi koje zavoliš bez razloga i one koje možda isto tako ne voliš. Ti pripadaš toj prvoj kategoriji. Čitao sam tvoje spise još u dobi kad sam ih slabo razumijevao. Ali su za mene svejedno bili uzbudljivi i otkrivajući. Da, vjerovao sam u tvoju teoriju o nastanku religije, o sinovima koji zbog seksualnih frustracija ubijaju svog tiranskog oca da bi ga potom obogotvorili; zanosio sam se tvojom socijalnom *metafizikom*, tvojom, da to malo slobodnije kažem, *seksualizacijom* kulture... A u *nesvjesnom*, koje si kasnije nazvao *Ono*, nalazio slatki izvor za sva moguća obrazloženja... To su bila tvoja vremena, dragi Sigmunde. Citirali su te i ljudi koji nikada nisu vidjeli ni korice neke tvoje knjige jer je *vita sexualis* s vremenom postala *vita communis*.

U velikim zabludama uvijek ima i velike istine. Zato sam te oduvijek volio. Ne znam je li sreća što si živio u viktorski doba, no da nisi, vjerojatno nikada ne bi došao na ideju da su psihoneuroze (osobito histerija) začete u sukobu *požude* i *moral*a. Rečeno tvojim jezikom, „muškarci su tada (uglavnom) bili zdravi i nemoralni, a žene čestite i prekomjerno profinjene, ali teško nervozne“. Kako se bojim da bi ta rečenica danas mogla zvučati kao puka doskočica, ukratko ću ponoviti glavne teze iz tvog članka „*Kulturni seksualni moral i moderna nervoznost*“. I onda te nešto pitati na što ne nalazim odgovora, a pripada u današnju *vita sexualis*.

Dakle, ti kažeš da veličanje monogamije (predbračne i bračne vjernosti te društveno nametnutog kodeksa seksualnosti kakav je bio u tvoje doba) oštećuje pojedinca i može dovesti do oštećenja same kulture. To se oštećenje pokazuje kao „moderna nervoznost“ koja nastaje kao posljedica suzbijanja seksualne požude putem nametnutih društvenih normi. Doslovno: „... naša kultura je, sasvim općenito, izgrađena na suzbijanju nagona.“ Kvakva je međutim u tome što bi jedini pravi

lijek protiv seksualnih frustracija u braku, kao jedinom dopuštenome mjestu za ljubav, bila bračna nevjera, a baš se to ne dopušta. Muškarcima se još i progleda kroz prste, ali ženama nikako, pa to na kraju svršava u histeriji i drugim oblicima neuroze. Grubo rečeno: da postoji seksualna sloboda, ne bi bilo psihoneuroza (ili barem histerije), ljudi u braku ne bi nakon nekoliko godina već dolazili u stanje *predbračne suzdržanosti*, a kako kažeš na jednome mjestu, čak bi i strah od smrti manje progonio ljude.

Koliko znam, histerija je danas prilično rijetka i to bi zaista moglo značiti da je seksualna sloboda, sukladno tvojoj recepturi, isplivala na površinu kao najbolji psihoterapeut. Ali svejedno ostaje nekoliko pitanja. Već si onda, dakle prije sto godina, zapazio da su veoma rašireni slabopotencija muškaraca i frigidnost žena. To si pripisao viktorijanskom rigidnom seksualnome moralu, odnosno *restrikciji* libida. No problem je što danas, kad postoji ne samo potpuna sloboda i za muški i za ženski libido, situacija možda još i gora. Novine i časopisi puni su takvih svjedočenja, moderni vračevi spravljaju stalno nove ljekovite *tinkture*, seksolozi izmišljaju sve moguće trikove... i opet ništa! A što se brakova tiče, sudeći po broju njihovih raspada, oni su i dalje *tamnica* za libido.

Dakle, imamo situaciju da je seksualnost postala neka vrsta erotske gimnastike, potpomognute reklamnom i ostalim industrijama, nešto što možeš dobiti na svakom koraku i u mjeri i formi u kojoj želiš i to čiste i mirne savjesti, jer je nevjera postala manje-više *kavalirski delikt* čak i za žene... Ti si na jednome mjestu napisao da je dvostruki viktorijanski moral na takoreći perverznan način *prenio* seksualnost iz *sfere genitalija* na druge dijelove tijela (kao valjda manji grijeh) i takva oči-jukanja i infantilna diranja okarakterizirao kao *neetičku* ljubav, kao čin koji „ljubavni odnos između dva čovjeka srozava od ozbiljne stvari na lagodnu igru bez opasnosti i bez duševnog sudjelovanja“.

A ja ti sad, dragi moj Sigmunde, kažem da je upravo to definicija za današnju *vita sexualis*! Stupiti u *genitalni odnos* gotovo je isto kao

polizati sladoled. Nije to nikakav *viteški* čin, nikakva ozbiljna predstava poslije koje nastaju konzekvencije, nikakva *duševna ekstaza*... nego puki *odir epidermi*. Znaš li ti da sam nedavno čitao da djevojčice od 14-15 godina u njemačkim gradovima, nakon subotnjeg izlaska u *disco*, za vožnju autom do kuće zauzvrat nude seks (ili barem felacio)? A tu sam, usred Zagreba, čuo kao tri maloljetnice na ulici galame da ih zanimaju samo seks, droga i alkohol! I nisu to sporadični slučajevi. To je opće mjesto naše *vita sexualis*. O cyber-seksu ti neću ni govoriti jer si se ti, koliko znam, bojao voziti i u vlaku, kad je to *čudo* izmišljeno, pa zaključujem da nisi previše sklon *tehnici*.

Moje pitanje glasi: Kako to da u vrijeme kad je seks postao dostupan kao perec na trgu, kad više nema gotovo nikakvog represivnog kulturnog seksualnog morala, kad su svi vidovi seksualnosti dopušteni i čak hvaljeni..., kako to da ima toliko seksualnih frustracija, toliko neuroza koje svoj izraz dobivaju (ili nalaze?) upravo u oslobođenom libidu? Je li možda posrijedi novi tip neuroze, onaj koji svoj život crpi iz *viška seksualne slobode* i prevelike *ambicije*? Ako je *vita sexualis* svedena na *akrobatsku vještinu*, nije li onda normalno da ima i loših akrobata?

Onih koji nisu dovoljno dobri pa ih se nogira? Onih koji su odmalena pripremani za vrhunske domete, a pokazuju se kao diletanti? Nije li dakle normalno da nas opet napadaju neuroze?

I nisi li napisao da su neuroze „negativne perverzije“, svojevrsan nadomjestak za suspregnuti libido? Budući da danas „pozitivne perverzije“ više nisu pod *restrikcijom*, bi li se moglo reći da su neuroze neka vrsta nadomjestka za „izgubljene restrikcije“? Znam da je glupo, ali ipak pitam!?

P. S. Ah, da! Sigurno se pitaš zašto sam te uvrstio u ovu knjižicu. Zato što nisi samo liječnik-psihonalitičar, nego i mislilac koji je iz psihičkog razvio svojevrsnu metafiziku. Nije li to dovoljno?

Umni Martine,

tvoje je djelo teško i duboko. Oni koji te obožavaju smatraju da je tvoj „Bitak i vrijeme“ („Sein und Zeit“) najznačajnija filozofska knjiga 20. stoljeća. Protivnici pak misle da si jedan od najvećih filozofskih opsje-nara i iracionalista prošloga stoljeća. Tako je uvijek s onima čije je djelo preduboko da bi bilo razumljivo. To je prastara filozofska navada: biti toliko uman da se kasnije stoljećima prepiru o tome što si zapravo htio reći.

Nedvojbeno je, umni Martine, da si se odvažio na bjelosvjetsko pu-tovanje kako bi vidio *svijeta*, no naišao si samo na *čovjeka*. Hoću reći ovo: tvoja je ambicija bila nadilaženje sve dotadašnje filozofije te zači-njanje novog filozofskog početka. Zato si u svom glasovitom „Bitku i vremenu“ iz 1927. svečano obznanio kako iznova treba postaviti pi-tanje o *smislu bitka uopće*. Ali si, kao što znaš, uspio odgovoriti samo na pitanje o *smislu tubitka* (čovjeka), ostavljajući tako zadaću napola dovršenu.

Tradicionalna filozofija na stvar je gledala pomalo zdravorazumski. Rekla je otprilike ovako: postoji neko biće koje je *čovjek*. To biće se od drugih bića razlikuje po nekim svojim posebnim svojstvima. Ta poseb-na svojstva tvore *bit* čovjeka koja je, naravno, nepromjenjiva. Na tom tragu onda nastaju i različite interpretacije o tome *što je čovjek*.

Za tebe je to bilo odveć plitko pa si stvar formulirao u novim ter-minima i u novim horizontima: dakle a) osnovno ustrojstvo *tubitka* je da *bivstvuje-u-svijetu*; b) *način* tog *bivstvovanja-u-svijetu* je *briga* (ili briganje); c) *smisao brige* (briganja) jest u *vremenitosti*; d) put od *brige* prema *vremenitosti* vodi preko *smrti*, ili preciznije – *tubitak* nije samo *bivstvovanje-u svijetu*, nego i *bivstvovanje ka smrti*.

Prevedeno na razumljiv jezik: čovjek je bačen u svijet u kojem je njegovo temeljno nastrojenje *briga* (tjeskoba, strah). Kako je čovjek

smrtan, jasno je da je smisao njegova postojanja određen sviješću o njegovoj konačnosti, to jest smrti. U toj usmjerenosti na smrt nalazi se i mogućnost autentičnog života, koja je opet moguća samo u egzistenciji koja je neka vrsta biti čovjeka, odnosno bit čovjeka određena je egzistencijom i to tako da je autentično bivstvovanje ono koje je *sebi vlastito* i koje se može izabrati. Prosječan svakodnevni život nije autentičan nego je autentičnost rezervirana za rijetke trenutke, granične situacije, obilježene ekstazama slobode... Još jednostavnije i grublje rečeno: čovjek tek živeći (egzistirajući) postaje ono što jest i time bira autentičan, pravi život.

Koliko znam, od slične su pretpostavke polazili i stanoviti pedagozi, antropolozi, socijalni psiholozi i drugi u prvoj polovici 20. st. To je dovelo i do tvrdnji da je i *spol* stvar izbora. Mnogo godina kasnije neki glasoviti američki *eksperimenti* pokazali su svu tragičnu zabludu takvih teza. Usudio bih se reći, umni Martine, da je genetika danas na najboljem putu da opovrgne tvoju *egzistencijalnu* filozofiju. Ljudska *bit*, po svemu sudeći, filozofska je fikcija. Između psihopata i sveca veća je razlika u njihovoj *biti* nego između čovjeka i majmuna. Pritom ne mislim samo na biologijsko, jer i moralno je na neki način derivat genetskog. Crna kronika to lijepo oslikava i usput poučava kako upravo *bit* ispunjava i određuje egzistenciju, a ne obrnuto.

Znam da si se sada uzrujao i da smatraš kako nemam pojma o onome o čemu si ti govorio u svojim djelima te da primitivno pojednostavnjujem kompleksnost tvoje *fenomenologije tubitka*. Ali ja ću ti svejedno reći da takav čovjek kakvog ti – kao *tubitak* – imaš pred očima ili je obična banalnost ili ne postoji. Stvarna *nastrojenost* čovjeka nije *bivstvovanje ka smrti*, a pogotovo nije neko užasavajuće bivstvovanje koje se onda nadvladava hrabrošću suočavanja i preokreće u *autentičan* život. Ljudsko bivstvovanje je zaboravljanje smrti! Zato i imamo onu latinsku: *memento mori*! Poštovani i umni Martine, ljude treba podsjećati da su smrtni, toliko su se uzoholili i uljuljkali u lažnu besmrtnost.

Za *normalne* ljude smrt je toliko apstraktna da na sprovodima pričaju viceve, a ponegdje na grobovima i jedu i piju. Ljudi se boje smrti na način na koji se zec u šumi boji lisice. Kad od nje pobjegne, mirno se predaje svojoj mrkvi.

E, sad bi ti mogao reći da upravo takav svakodnevni život nije autentičan život jer da nije *bivstvovanje ka smrti* i da *prikriiva vremenitost* kao karakter našeg bivstvovanja. A ja ti opet kažem da to svijetu nije važno. To nije važno ni mnogim filozofima koji te osporavaju jer čini se da je filozofija ponekad *bolest* u kojoj se *boluje* od predubokih misli pa zato i imamo toliko pravaca i smjerova, toliko sistema i antisistema. Jest da to kultivira duh, ali ga čini i nesposobnim za prizemno i obično, a što najčešće život i jest.

Ako liječnik, poštovani Martine, propisuje medicinu za koju tvrdi da liječi neku konkretnu bolest, onda je prirodno, kad sam dobije tu bolest, da ga upitamo je li i sebi prepisao isti lijek. Zato ja tebe pitam jesi li ti uspio zadobiti *autentičan* život. Jesi li ti onaj *tubitak* koji opisuješ u „Bitku i vremenu“? Onaj koji je *sebi svoj vlastiti, koji bira sama sebe i svojim se izborom zadobiva*? Ili da te podsjetim na Husserla? Tvog profesora u Freiburgu koji te promakao u svog osobnog asistenta i kome si posvetio „Bitak i vrijeme“? U posveti si napisao: „Edmundu Husserlu posvećeno u znak štovanja i prijateljstva“. Bilo je to 1927. Šest-sedam godina kasnije tvoje oduševljenje nacionalsocijalizmom bilo je toliko *autentično* da si kao novi šef katedre zabranio starom profesoru židovskog podrijetla da ulazi u knjižnicu. Jesu li to bili ti trenuci ekstaze slobode i autentičnosti?

Znam da je pitanje drsko, i možda udarac ispod pojasa. Ali ja stvar zamišljam pomalo drukčije. Kad si se već dubokoumno zapleo u tu bestidnost koju su propovijedali Arijevci, zašto barem potajice nisi pružio zaštitu Husserlu? Ta zar ljudsko nije iznad ideologijskog i ako hoćeš filozofskog?! Pogledaj Bertoluccijevo „Dvadeseto stoljeće“ i vidi što je prava *dekadentna* autentičnost!

Znam da je plitko to moje zauzimanje za jedinstvo djela i osobe, jer to nije ni šik a ni dovoljno intelektualno. Ali ta epizoda s Husserlom toliko me boli da ti radije pišem „poštovani Martine“ nego „dragi Martine“. I da znaš, imao sam i ja profesora filozofije koji je sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća držao inspirativna predavanja. Ali nikad dulje od petnaest dana zaredom. Toliko je naime mogao izdržati bez alkohola. Tada bi se danima opijao i identificirao s legendarnim Wyattom Earpom, padao s nogu i bljuvao po tuđim haustorima. Ali nikad ga nismo ostavili na cesti, nego smo ga uvijek unijeli u taksu i odvezli kući. On se poslije, kako i dolikuje, pravio kao da se ništa nije dogodilo i nikada se nije sjetio reći „hvala“. Ali mi zato nismo odustajali od taksija.

Tako ti je to bilo, poštovani moj, posve ne-filozofski.

Šokirani Theodore,

postoji vrsta ljudi koja ne radi ništa drugo nego neistomišljenike uzima na zub. To su male grabežljive životinje u ljudskoj spodobi, zaogrnutе frazama o slobodi, pravdi i čovječnosti. To su oni, dragi moji, koji su ti priredili onaj legendarni performans. Revolucionari iz glasovite 1968. godine. Iako si i sam pripadao *kritičkom* duhovnom krugu, bio si pre-pametan da se spustiš na razinu ulične *teorije*, to jest borbenih pokliča studentskih ljevičarskih radikala koji su tih dana i mjeseci u tvom Frankfurtu tražili smak staroga svijeta kako bi *uskrsnuli* novi. Dakako, već viđen u nekoj od inačica „direktne demokracije“. Mnogo godina kasnije glavni su akteri izuli tenisice i obukli odijela i kravate, a jedan od njih, koji je istodobno bio i Francuz i Nijemac, završio je u parlamentu, dok je drugi, onaj koji je bio samo Nijemac, postao ministar vanjskih poslova. Dakako, u onom istom svijetu koju su onda rušili i u zemlji čije su uređenje proklinjali. Pretpostavljam da ti to nije nikakva utjeha. Pogotovo ne za onaj skandal, kad je neka uspaljena budala, na ploči u tvojoj predavaonici, napisala: „Ako Adorno prođe u miru, kapitalizam nikad neće prestati!“

Tu revolucionarnu *misao* momak je napisao zato što si kritizirao studentsku „politiku izravne akcije“. Bilo je i drugih *iskri*, ali to nije toliko bitno. Važnija je *odmazda* koju su ti u ime slobode, humanizma i pravde priredili. Okružile su te i tri studentice, posule te cvijećem te obnaženih grudi izvele erotski performans.

Šokirani moj prijatelju, iako si neko vrijeme živio u zapadnom dijelu Los Angelesa i prijateljevao s holivudskim zvijezdama poput Grete Garbo ili Charlieja Chaplina – dakle, iako si bio svjetski čovjek i, ako dopustiš da i to kažem, veliki zavodnik i ljubavnik – ipak si se toliko zaprepastio da si pobjegao iz predavaonice. I više se nikad nisi vratio. Pa ispada da te jedanput otjerao Hitler – zbog čijeg si zločinačkog reži-

ma emigrirao u Ameriku – a drugi put revolucionarni studenti – zbog čijih si stupidnih ideja pobjegao u Švicarsku. Bilo je to 1969. godine. Nekoliko mjeseci kasnije ugasio se i tvoj život. Ne mogu tvrditi da ti je srce otkazalo zbog tog studentskog napada, ali činjenica je da si umro nekoliko mjeseci kasnije u švicarskim Alpama. Neki kažu da je to zbog onog uspona na 3000 metara što si ga bio poduzeo, ali ja svejedno ne isključujem mogućnost da je to bilo zbog slomljenog srca.

Premda si filozof (dijagnostičar) ipak je tvoja duša u osnovi umjetnička. O tome govori tvoj neprestani interes za umjetnošću, tvoji nezaboravni eseji o Bachu i drugim glazbenim velikanima. A umjetničko srce je vrlo ćudljivo: može izdržati svaku borbu, svaki preljub i skandal, ali ga skrše nepravda i izdaja. To ti ne pišem napamet, nego pred očima imam tvoj povratak u razorenu Njemačku, tvoje oduševljenje tadašnjim studentima koji su u najvećoj bijedi i životnim teškoćama pokazivali nesvakidašnji entuzijazam za nauku, dapače i za najteža pitanja kao što su ona vezana za Fichteovu spoznajnu teoriju. I ne samo tvoji studenti, nego i ostali, dapače cijela nacija. O tome si jednako zaneseno pisao, pozivajući sve Nijemce koji su emigrirali da se vrate u domovinu i pomognu njezinu izgradnju. Takvo je bilo tvoje srce. Zaneseno i predano.

Možda je tebi to danas svejedno, ali nama koji smo još tu, baš i nije, jer se povijest, kako su lijepo poučavali stari, vraća, kružeći oko živih kao one studentice oko tebe. I danas bradati, prljavi i zadojeni, sa samoproglášenim *pravom* da nas oslobode od nas samih, podjednako ri-gaju slobodarsku mržnju kao i u tvoje vrijeme. Samo se više ne pozivaju na revoluciju, nego na diktaturu *političke korektnosti*.

Malo sam te zagnjavio, dragi moj Theodore, ali tako mi je nekako bilo lakše doći do onoga bitnog. Do tvoje (i Horkheimerove) „Dijalektike prosvjetiteljstva“. Zajedno ste je napisali u Americi, zemlji slobode i privremenog utočišta. Ali dijagnoza nije ispala najbolje. Projekt *prosvjetiteljstva* kako su ga misaono zaokružili Voltaire, Rousseau

i Kant očito je izgubio svoj smjer i u modernom se društvu pokazao kao *volja* za iskorištavanjem i razaranjem. Svijet, obilježen ljudskom nivelacijom i nemilosrdnim tehničkim racionalizmom, da upotrijebim Jaspersovu formulaciju, užasnua je i tebe i tvog druga. Shvatili ste da *prosvjetiteljstvo* nije samo epoha u ljudskoj povijesti nego i *središnja tendencija* moderne kulture. Nešto poput raka koji se širi na zdravo tkivo, čineći organizam bolesnim. Ideja uma i slobode tako se srozala na *racionalizaciju* kojom čovjek rastače prirodu i čovjeka pretvara u stvar. *Demitologizacija zbilje* (Weberov izraz) koja je trebala osloboditi čovjeka pokazala se kao protuslovan i problematičan proces: instrumentalizacija razuma proizvela je vladavinu čovjeka nad čovjekom, samo na inventivniji način.

Iako si žestoko kritizirao u ontologiju uronjenog Heideggera, u dijagnozi svijeta kao birokratiziranog tehničkog društva u kojem je od *racionalizma* ostala samo *racionalizacija* i mogućnost samouništenja, bili ste na istom tragu. Otprilike: opća povijest čovječanstva ne pokazuje napredak od divljaštva prema humanosti, nego samo razvoj „od pračke prema megabombi“.

Zbog takvog pesimizma ne bi te volio Hegel, ali Schopenhauer bi ti dao za pravo. Kao što i ja dajem za pravo Schopenhaueru kad tvrdi da je Hegel izmislio *svjetski dub* kako bi iskonstruirao povijesni uspon i smisleni razvoj čovječanstva. Toga nema, to si i ti znao, ali to nisu znali tvoji ondašnji studenti, kao ni današnji *glupi Augusti progressa*. I da ti još nešto kažem: birokratizirano tehnološko društvo koje proždire kulturu, umjetnost, filozofiju, religiju... sve kroz što se čovjek povijesno izražavao kao ljudsko biće, nije ništa prema *birokratskoj racionalizaciji* današnje Europe. U njoj tvoja *negativna dijalektika* doživljava jedan od svojih vrhunaca. *Koloristički* govoreći, *šarena Europa* je nestala za volju *racionalnog uma* pa na starom kontinentu prevladavaju sivilo i dosada. Ali takav je um kad ga *demistificiraš*, šokirani moj prijatelju.

Naravno, uvijek ostaje pitanje: Jesmo li mi kulturološki dinosauri? Izumiruća vrsta koja ne shvaća tokove *napretka*, koja živi u svijetu kojega više nema ili ga je bilo samo u knjigama? Kad je Gutenberg izumio tiskarski stroj, vjerujem da je on mnogim prepisivačima tekstova izgledao kao barbarska inovacija. Kao tehnologija koja uništava svu ljepotu rukom pisanih knjiga. Pa i njihovu rijetkost, a time i tajnovitost. Jer gubitak ekskluzivnosti uvijek je i svojevrstan akt demitologizacije. Barbari vole jasne okolnosti i situacije. Oni dolaze kao nova vitalna snaga koja ne postavlja pitanja i ne traži odgovore, nego akciju. S Gutenbergom je rođena *trivijalna književnost*, a s današnjim internetom *nepismena književnost*. I što sad? Ništa. Svijet uvijek nekamo ide. Kulture nastaju i nestaju, kako je to lucidno opisao Spengler u „Propasti Zapada“, a dinosaurima ne preostaje drugo nego da oplakuju vlastitu sudbinu.

Tvoje je glavno djelo „Negativna dijalektika“. U njemu dosta prostora posvećuješ smrti, ali ne primarno kao biološkoj činjenici nego kao simbolu nasilja jedne civilizacije. Stari je svijet smrt razmatrao kao prirodni fenomen, a ti se njome baviš kao mehaniziranim proizvodom bezumlja, takoreći kao industrijskom robom. Svijet je toliko napredovao u humanosti da s ponosom možemo reći da nikada nije bilo više ratova i razaranja nego što ih je bilo u 20. stoljeću. Nikad u jednom danu nije ubijeno više nedužnih ljudi nego u Hirošimi 1945., nikad logori u takvom broju i opsegu nisu bili poprište odmazde nad nevinima... I ta se agresija čovjeka nad čovječanstvom nastavlja diljem svijeta. *Civilizirani* ratuju izvan svoje hemisfere, ubijaju ondje gdje ljudski život malo znači... ali ih Božja kazna sustiže u nesmiljenoj agresiji i bešćutnosti vlastitog društva. *Homo sapiens* je toliko moralno i emocionalno uznapredovao da danas ubija mnogo preciznije, sveobuhvatnije i nerijetko bezrazložno. Ti si to uočio i ujedno nas utješio tvrdnjom da se protiv toga ništa, ili gotovo ništa, ne može. Tu ne pomažu ni Voltaire ni Kantov kategorički imperativ, jer um, kad se jednom oslobodi svega osim

samoga sebe, postaje neka vrsta Frankensteina. Dotle smo dogurali, dragi moj, u dosuđenom nam *prosvjetiteljstvu*.

Možda odmahuješ rukom nad ovim sirovim lamentiranjem, ali nije bitno što govorim, ako imaš volju da razumiješ što osjećam. Zapravo, pokušavam se više žaliti, nego eksplicirati tvoju misao. Jer i ja sam neka vrsta dinosaura. Ne tako velik kao ti, ali to i nije uvijek prednost, kako uči biologija. A danas je vrijeme biologije. Vrijeme preživljavanja ili, drukčije rečeno, vrijeme interneta. Zato je pravo pitanje: Hoće li se pojaviti neki Adorno ili Horkheimer da napišu *dijalektiku informatičkog uma*?

Nije dovoljno reći da je izlaz u umjetnosti, jer nam ona daje mogućnost da naslutimo *utopiju* i istodobno razgoličuje fikciju o *društvu slobode*. Možda je to u tvoje vrijeme još i imalo smisla, ali danas je to iluzija jer se kultura srozala na zabavu, a umjetnost u nebitnost. U modi je trivijalnost udružena s nepismenošću i ukusom barbara. Zato nema utjehe, dragi moj, samo izumiranja.

Možda je danas prejaka južina, a možda sam pod dojmom loše odigrane nogometne utakmice naše reprezentacije pa sam zato toliko otklizao u pesimizam. Ne znam, ali te svejedno molim da razlikuješ *kulturološki pesimizam* od onoga *životnog*. Život uvijek pobjeđuje što dokazuju barbari. Jer visoka kultura nije uvijek znak vitalnosti i gladi za životom, nego češće simptom prezasićenosti i dekadencije. Zato uz nju ide pesimizam, a uz život vedrina... Dobro, ni to baš nije do kraja tako. Stoga se vraćam faktima.

A činjenica je da si rođen 6. kolovoza, na dan obljetnice bombardiranja Hirošime, a umro si 11. rujna, na dan terorističkog napada na New York. Ima li u tome ikakve simbolike, šokirani moj Theodore? Pritom mislim na domete *racionalizma* i *prosvjetiteljstva*?

Ništavni Jean-Paule,

u vrijeme kad sam studirao, tvoja je slava bila na vrhuncu. Svi su govorili o *egzistencijalizmu* i svi su bili *egzistencijalisti*. A to je značilo dvoje: da te obožavaju i da uglavnom ne čitaju tvoje knjige. Ali za doba u kojemu su i filozofi *zvijezde*, to je sasvim normalno. U središtu zanimanja su, prije svega, *osoba* i magija koju ona oko sebe stvara, a tek onda samo *djelo*. Paganiniju, koji je prvi utjelovio *princip zvijezde* kao dominantnu kulturološku matricu, publika na koncerte nije primarno dolazila zbog same glazbe, nego zbog njegove lude i ekscentrične osobnosti, zbog načina na koji je prisutne *pokoravao* i *bacao* u trans. Danas to na isti način čine velike rock-zvijezde i zato njihovi koncerti više nalikuju na delirij nekakve *kolektivne ličnosti* nego na zainteresirano i pozorno slušanje glazbe. I tebe su, ništavni moj Jean-Paule, isto tako nekritički uzdizali u nebesa i uzimali u usta. Možda i zato što si bio razvikan književnik („Mučnina“, „Muhe“...), filozof koji je ponešto pabirčio od Heideggera, ponešto od Husserla i koketirao s Marxom i Freudom („Bitak i ništa“), spretan komunikator, duhovni vođa pobunjenih studenata (1968.), cijenjen član Russellova suda, zavodnik žena, pijandura, cinik... i svakako inteligentna i pametna glava.

Ali ja te vidim u tvojim šezdesetima: napola slijepog, krezubog, izmoždena tijela od droge, alkohola i cigareta. Vidim te kako jedva stojiš na nogama, usahljeh udova i bolnog izraza lica zbog patnje što te razjeda. Vidim te kao propali ljudski *projekt*, da upotrijebim jednu od tvojih ključnih riječi, kao čovjeka kojeg je *uništio* kartezijanski racionalizam. Dobro, znam da si tvrdio da je tijelo sve, i da nije drugo od svijesti, da je skroz-naskroz „psihičko“, ali to je, po mome mišljenju, bila prekasna korekcija, i još k tome, samo teorijske naravi. Vlastito si tijelo zapustio i upropastio kao što neodgovorni ljudi spiskaju očevinu. Ne trebam te podsjećati da su stari Grci za takve stvari kažnjavali svoje građane,

pa kad bi se mene pitalo, i ja bih uveo nekakve sankcije za one koji namjerno upropaste vlastito tijelo. Recimo, izricanje javnog prezira, ili objava fotografija u novinama.

Sad se sigurno snebivaš jer se takve ideje ne uklapaju u tvoj *subjektivistički* koncept, u tvoju *apsolutnu slobodu* koja nikome ne polaže računa. No ja pred očima imam momke koji u šezdesetima, pa i sedamdesetima još idu na športska natjecanja, koji sjajno funkcioniraju i ne opterećuju okolinu svojim fizičkim raspadanjem. Pogledaj Armanija! On u dobi, u kojoj si ti već bio u grobu, izgleda kao kakav punokrvni pastuh. A običan je kreator! Ili mi hoćeš reći da ta vrsta muževnosti ne ide uz um?

Ne znam je li ti poznato da neki današnji znanstvenici tvrde kako postoji stanovita korelacija između vanjskog izgleda i karaktera. Otrcan izgled, nehigijena, zapuštenost, nemarnost (kad ti recimo hlače vise na stražnjici, a nogavice su naborane iznad cipela kao koža na glavi talijanske doge) – sve to odaje čovjeka iste takve unutrašnjosti. Navodno postoje i dokazi za to. U svakom slučaju, činjenica je da je Toma Akvinski smatrao da duša ima oblik tijela, a Wittgenstein da je „ljudsko tijelo najbolja slika duše“.

I da skratim: jednostavno ne volim tipove kojima je intelekt alibi. Koji iskorištavaju tuđu ljepotu i zdravlje. Dobro znaš na što aludiram! Na to da si lijepe i mlade žene držao u *ropstvu*, i to tako što si ih finansijski ucjenjivao. Morale su trpjeti zadah tvojeg raspadanja, isparavanje tvog usahlog tijela i to samo zato što si bio *magični* Sartre, i jer si ih lukavo vezao za svoj džep. To nije ni muževno ni filozofski, ali je možda *egzistencijalistički*.

Ne, nemam ništa protiv tebe, čak ti se i divim na neki način, jer si u filozofiju unio lepršavost pa i površnost francuskog duha, jer si pripadao pokretu otpora u vrijeme okupacije, jer si bio angažiran do kosti i to u najtežim vremenima... ali mi jednostavno nisi simpatičan. Ne

podnosim tvoju mračnu sliku svijeta, tvoju afekciju i pretencioznost. Čovjek je za tebe *ništa* jer je tobože bačen u svijet poput smeća u kontejner. Čak i s manje razloga, jer smeće bacamo kako bismo ga se oslobodili, a čovjekovo se postojanje ni toliko ne da obrazložiti. Doslovno: „Sve je bezrazložno, taj vrt, taj grad i ja sâm. Kad to, o čemu je riječ, nadode, smuči vam se i sve se počne ljuljati... eto mučnine!“

Čovjeku si oduzeo svaku supstancijalnost, tvrdeći da je on *ništa*, jer „više nije ono što jest, već jest ono što nije“, što bi imalo značiti da u život ulazi poput nekakvog praznog bića, obdarenog samo *apsolutnom slobodom* da čini što hoće. Pa onda kroz to činjenje zadobiva i nekakvu esenciju. Riječju, on je stalni *provizorij*, izdvojen iz svih životnih okolnosti i uvjetovanosti, čak i onih navlastitih – fizioloških. I tako *Ništa* zadobiva primat nad *Bitkom*.

Sve je to lijepo i *zavodnički* rečeno, ali čovjek se ne klata između bitka i ništavila kako poučavaš, a još je manje u posjedu *apsolutne slobode*, neuvjetovane ničim, čak ni vlastitom savješću, budući da je ona beskorisna kao i dosađivanje muha.

Eto, kakav si: ljudima si propovijedao bačenost i bezrazložnost njihove egzistencije, a za sebe si u jednom intervjuu izjavio da se ne shvaćaš „kao proizvod slučajnosti, kao zrno prašine u svemiru“, nego kao „netko koga se očekivalo, za koga se pripremalo i oblikovalo“. Dakle kao „biće koje je samo Stvoritelj mogao ovdje poslati“.

Pametnom je i to dosta, no meni ostaje, ništavni moj filozofe, da te upitam: O kojem ti to Stvoritelju govoriš? Zar nisi pisao da je ljudska sloboda potpuna jer su bogovi mrtvi? I zar na toj tvrdnji ne počiva sva tvoja filozofska egzaltacija? „Kad se jednom sloboda pojavi u ljudskoj duši, bogovi ne mogu više ništa protiv tog čovjeka“ pa je ta sloboda vrhovno sudište svih naših čina, jer je neograničena i apsolutna, vezana samo za vlastitost. Nisi li tako zborio? Pa je zato i *onaj drugi* jednako *ništa* i još k tome *prijetnja* toj i takvoj (našoj) slobodi? „Pakao – to

su drugi“, jer svatko svakoga želi pretvoriti u oruđe (u puki objekt) za realizaciju svoje slobode.

Štoviše: „Ljudska je zbiljnost uzaludan napor postati bogom“ pa je čovjek, zbog toga, *ništavna, nemoćna i besmislena kreatura*. Lijepo! I još si tome dometnuo kako je *egzistencijalizam* zapravo *humanizam*. Neću te pitati u kakvom si stanju bio kad si to pisao i kakve su te muke mučile. Ali bih dometnuo ovo: meni se čini da je ta slika svijeta i čovjeka proizašla iz tvog zanemarenog i slabog *fizisa*, premda si „Bitak i ništa“ napisao u svojoj 45. godini. I, dakako, zbog suviše *mokre* duše. Napokon, ako čovjek grčevito teži da postane bog, a to mu nikako ne polazi za rukom, na kraju mu nema druge nego da postane luzer. A svijet *apsolutne slobode*, koja nikome ne polaže računa, mora se preobraziti u svijet u kojemu se ljudi susreću kao neprijatelji, kao doberman, koji gledaju kako da drugoga pretvore u dobar odrezak, ili kao *ništice* koje se u procesu uzajamnog *ništenja* konstituiraju u usamljenu i oholu *esenciju*. I eto ti svijeta bez ljubavi i ljudskosti, svijeta u kojemu je čovjeku ukradena duša! Ne kažem da je čovjek neko sjajno biće, ali takav ništavan ološ kakvim si ga ti opisao sigurno nije.

Sad ćeš reći da je to tvoja prva faza koju si kasnije relativizirao, izjavivši kako „*Bitak i ništa* otkriva unutrašnja doživljavanja sitnoburžuskog intelektualca“ kakav si tada bio. I da si ga pisao poslije poraza Francuske u Drugom svjetskom ratu, i u vrijeme dok još nisi shvaćao važnost i dalekosežnost Marxove povijesne dijalektike. Može biti, ali to me više ne zanima.

Zato mi dopusti, moj ništavni Jean-Paule, da ti otkrijem jedan detalj iz tvoje biografije koji ti je zasigurno nepoznat. Tvoj *dobri dabar* (tako si zvao svoju životnu družicu Simone de Beauvoir) koji ti je ostao privržen cijelog života, toliko se napio, sjedeći uz tvoj odar, da se na kraju pokušao uvući pod plahu kojom su te prekrili. Kako su tvoju družicu u tom naumu pokušale spriječiti medicinske sestre, nastojeći je uvjeriti da to ne bi bilo pametno budući da si bio pun gangrenoznih i upalje-

nih rana, a ona nije odustajala, na kraju su joj dopustili da legne uz tvoje mrtvo tijelo, ali tako da ono ostane prekriveno plahtom. Nesretnog dabra to je toliko iscrpilo da je uskoro uz tebe zaspao i zahrkao.

U mrtvačnici ti je nekoliko trenutaka posvetio i francuski predsjednik Giscard d'Estaing, skromno izjavivši: „Sartre bi cijenio moj dolazak.“ A na posljednjem ispraćaju je bilo oko 50 000 ljudi, mahom *šezdesetosmaša*. Organizacije ja bila toliko kaotična da je došlo i do nemilih scena, pri čemu je neki čovjek pao u tvoj grob. Ovako ili onako, čini mi se da te i to donekle demantira. Jer ondje gdje su *drugi pakao* ljudi ne idu na posljednje ispraćaje niti padaju u tuđe grobove.

Tašta Simone,

malo je žena u povijesti filozofije, a još ih je manje koje su tako vjerno slijedile svoje muškarce. Unatoč prevarama koje si morala trpjeti i slavi u čijoj si sjeni morala živjeti. Ali ja te nimalo ne žalim jer je to bio tvoj izbor. Sartre i ti dijelili ste sve osim njegovih žena, držeći da čovjek sam sebe stvara svojim izborom, ili, da to patetičnije kažem, svojom slobodarskom praksom. Opijala si se kao i tvoj momak, premda žena time gubi na plemenitosti. Pijani muškarac uvijek je barem muška svinja, ali pijana žena, što je to? Ne bih znao reći premda sam principijelno uvijek na strani slabijeg spola. To dokazujem i ovim pismom. Pišem ti naprosto zato da ti pokažem da Sartrea nimalo više ne cijenim od tebe. Čak bih rekao da je on odgovorniji za vaš stil života koji mi se, iskreno govoreći, nimalo ne sviđa. U tebi, uz sujetu, barem vidim i ljubav, dok u njemu vidim samo oholost i pozu.

Znam da bi me sada najradije izgrebla po licu, jer protiv ljubljenog Sartrea ni sada ne daš ništa reći. Mene, međutim, čudi taj fenomen. To da su se mnoge jake i umne žene pokazale tako slabe u ljubavi. Da su trpjele macho-muškarce i istodobno pisale knjige o afirmaciji žena, o njihovom javnom položaju u muškom svijetu, njihovoj podčinjenosti... „Drugi spol“ je jedna takva (tvoja) knjiga, ali ti ne pišem zbog toga. Više me zanima tema o kojoj raspravljaš u knjizi „Doba starosti“. Izašla je u tvojoj šezdeset i drugoj godini i to je donekle simptomatično. To je doba u kojoj bi se čovjek morao priviknuti na svoje godine, a ne jadikovati jer ga drugi ne vide onoliko mladim koliko si on umišlja da jest.

Neću govoriti o tvojim porocima koji su možda odgovorni i za tvoju tjelesnu sliku u zjenici svijeta. Ipak si ti žena, a svaka žena zaslužuje poštovanje i pristojnost. Zato pokušajmo neosobno: tebe ljuti što društvo na starost gleda kao na „smrtnu tajnu koju je neprikladno spominjati“. Usput pametno zaključuješ da je posve glupo vjerovati da si onoliko

mlad koliko se mladim osjećaš, i umjesto toga tvrdiš da je čovjek onoliko star koliko ga drugi vide starim. U toj točki, draga moja, vidim tvoj vapaj za *priznanjem* iako se on ne uklapa u tvoju *egzistencijalističku* pozu. Ali ti si ipak žena i osjećaš strašan pogled koji te mjeri od glave do pete. Pogled koji te isključuje iz *miljea poželjnih*, prezirući, hladan i indiferentan. To je onaj *drugi* koji je *pakao* i kad ne želiš da on to bude, kad vadiš puder i šminku iz torbice i odlaziš u toalet da se malčice središ. To su oni trenuci kojih nema u tvojoj i Sartreovoj filozofiji, ali ih ima u svakodnevnom životu.

Buniš se protiv tog izopćavanja starosti, tog okrutnog pogleda koji govori da ti ne pomaže ni plastična operacije, jer bi te tek tada učinila grotesknom... Slažem se s tobom da je društvo okrutno i da ta okrutnost pogađa više žene nego muškarce, premda je „problem starosti“ opća pojava. Ako te to tješi, u tvoje doba to je još bio mačji kašalj. Danas je *afirmacija* mladosti poprimila takve razmjere da su već tridesetpetogodišnjaci starci i zapravo neka vrsta ljudske makulature. *Teror* mladosti i ljepote poput plimnog vala preplavljuje sve sfere života pa su ostarjeli sretni da s njima ne postupaju kao što su urođenici u Ognjenoj Zemlji postupali sa svojim starcima. Ali ako nas već žive ne zakopavaju u zemlju, miču nas u stranu kako ne bismo smetali. A i to je neka vrsta društvene eutanazije.

Ti se zbog toga uzrujavaš, a ja to primam športski. Čini mi se posve prirodnim da društvo koje užitak i tjelesna zadovoljstva promovira kao cilj života, prezire starost. Ondje gdje je um još samo tehnologija, a osjećaj samo puko osjećanje zadovoljstva, nije li ondje staračka mudrost i kontemplacija vrijedna ludnice? Napokon, zašto si nedosljedna, tašta Simone? Zašto se ne pitaš koliko ste ti i tvoj momak pridonijeli takvome svijetu. Ako ste zadajili ljude time što ste im rekli da osim njihova egoizma, njihove apsolutne volje, ne postoji ništa, jer je ljudski život besmislen, slučajan i nevrijedan, što im je drugo preostalo, nego da se tješe, prepustajući se užitku? I da preziru one koje je biologija uči-

nila zazornim? Nije pošteno jadikovati nad požarom koji sam zapališ. Nije li tako, tašta gospodo? I nije li ti se na kraju osvetilo vlastito tijelo koje si, uz sve ostalo, još i sama trovala?

Moje je skromno mišljenje da društvo koje proklinje starost, proklinje jedinu opipljivu *utjehu* koju ima. Osim što je *sumiranje smisla* (ako priznamo nekakav smisao ljudskom životu), starost je i predvorje *gospodskog* odlaska. Baš zato što se tijelo oslobađa strasti i snage mladosti, a razum viška iluzija, smrt se ne čini strašnom. Tijelo na neki način samo sebe anestetizira, dok se iskra uma istodobno gasi kao da je na djelu Leibnizova *pretabilirana harmonija*. Gospodski i ponosno zatvoriš oči, nasmiješ se i odeš u novu avanturu. Što god da te čeka, lijepo je da nisi odveć glasno zalupio vrata za sobom.

Zato mi se čini nekako prikladnijem žaliti društvo koje prezire starost, nego oplakivati vlastite godine. I koliko je god glupo reći da si star onoliko koliko se starim osjećaš, još je gluplje reći da si star onoliko koliko te drugi vide starim. Jer ako si star, uopće te ne vide. Pogled *modernog* čovjeka traži mlado i svježije meso, baš kao što predator traži lovinu u savani.

Neke su umne žene morali godinama čuvati da se ne ubiju nakon smrti svojih muškaraca. Ti si sama poživjela još šest godina nakon Sartreove smrti. S obzirom na sve okolnosti to nije mali pothvat. I na njemu ti čestitam.

I pozdravljam te u dobi u kojoj se čovjeku (ako je razuman) fućka kako ga gledaju i gledaju li ga uopće. Pogotovo ako znaš da je bilo i drukčijih vremena. Kad se preziralo sve što je mlado, gipko i golo, kao npr. u 18. stoljeću.

Konzervativni Arnolde,

s tobom završavam ova pisma i ako me pitaš, reći ću ti da se baš ne osjećam najsretnije. Ti si moj omiljeni filozof i rado bih ti napisao mali panegirik, ali ne mogu zbog one nesretne epizode s nacionalsocijalizmom. Kao i Heidegger, i ti si podlegao *euforiji zla* i tu mrlju ni ja ne mogu oprati s tvog obraza. A bilo bi lijepo da mogu, i onda lamentirati zbog dugogodišnjeg prešućivanja tvog imena i djela na ovim prostorima. Dugo te nisu prevodili, pa čak ni spominjali. U modi bijahu propovjednici *svijetle budućnosti*, pobornici *kritičke teorije*, egzistencijalisti i anarhisti svih fela... Pa sam o tebi prvi put čuo tek kad sam *otpao* od filozofije, i to najprije fragmentarno... Kasnije sam nabavio jednu tvoju knjižicu („Urmensch und Spätkultur“)... Dakle, bilo bi lijepo sve to reći i zgražati se nad ondašnjom kulturnom uskogrudnošću, nad *filozofskim* pranjem mozga, nad vremenima u kojima se *mislilo* po dekretu i sanjalo bez snova. Ali ne mogu! Bez obzira na to što si se kasnije *denacificirao* i predavao na uglednim sveučilištima. Ne, dragi moj, filozofima se ne praštaju takve *zablude*.

Zato sam sada na mucu i ne znam kako bih dalje. Bih li trebao pisati o tvojoj *filozofiji institucija*, o tvomem *ispravljanju* Darwina... Bila bi to lijepa rasprava jer je tvoja teza, grubo rečeno – da „čovjek ne potječe od majmuna nego majmun od čovjeka“. Odnosno da je „... prije možda sedam milijuna godina živjelo biće nalik na čovjeka, koje je hodalo uspravno, s nadmajmunskom inteligencijom...“ i iz kojega su se, negdje u doba tercijara, paralelno razvili čovjekoliki majmuni i ono što danas nazivamo ljudima. Teorija evolucije time je spašena, a Darwin (donekle) pobijen! Nije li tako? Ponavljam, bilo bi lijepo govoriti o svemu tome, o „posebnom položaju čovjeka“ u svijetu, o kulturi kao njegovoj *drugoj prirodi*... Ne znam. Lakše mi je pozivati se na tvoje misli nego na tvoje ime. Zato mi dopusti da ja tebi nešto priopćim.

Kažeš da su u povijesti čovječanstva bile tri velike kulturne promjene: prijelaz iz lovno-sakupljačkog načina života u sjedilački (zemljoradnički) i da se to dogodilo u neolitu. Zatim navodiš *proboj* monoteističkih religija nevidljivog boga, s eminentnim posljedicama kulturnog neutraliziranja vanjskoga svijeta. I konačno – prije 250 godina otpočela je i treća kulturna promjena – industrijsko-tehnička kultura. Pritom navodiš da se u svakom od tih povijesnih *preokreta* mijenjala i *struktura svijesti* čovječanstva.

Ja bih to mogao dokumentirati s nekoliko banalnih povijesnih primjera. Srednji vijek je do te mjere zapostavio vanjski svijet da je sv. Augustin osuđivao svaku svjetovnu znatiželju, a Petrarca tvrdio da je unutarnje bogatstvo čovjeka važnije od osvajanja prirode. Zato u tadašnjem slikarstvu i nije bilo eksplicitnog slikanja prirode. Tek 1532. njemački slikar Altdorfer slika prvi pejsaž bez ljudi, dakle samu prirodu. I time daje naslutiti novo doba i novog čovjeka. I njegov temeljni poriv – *curiositas* (znatiželju)! A znatiželja je uvijek grabežljiva. Istraživati svijet znači iskorištavati ga, iscijediti ga kao limun. Tu se Petrarci no *unutarnje bogatstvo* pretvara u parni stroj, u prepune izloge robnih kuća i u psihoanalizu.

Ali i to je prošlost. Danas smo svjedoci četvrte kulturne promjene: informatičke revolucije, ili digitalnog doba. I ono, dragi moj, i te kako mijenja *strukturu svijetu* nadolazećih generacija. Dolazi nova *vrsta* ljudi: *homo informaticus*. Oni i sebe i svijet vide na bitno drukčiji način, a emocionalno su gotovo posve drukčije *komponirani*. Oni su novi *osvajачi*! Iako se sve dogodilo u jedva dva desetljeća, *cezura* je toliko oštra i dramatična da se može govoriti o vremenu *prije* i *poslije*. Žao mi je, dragi moj Arnoldo, da nisi poživio i rekao koju o tom novom dobu. O tome kamo nas vodi i vodi li nas uopće nekamo. Nije lako govoriti iz prohujalih vremena, jer i živi mogu biti odavno mrtvi. Svejedno primjećuju li to ili ne. Možda se povijest doista ponavlja, pa je ovo digitalno doba samo *materijalizirana duhovnost* srednjeg vijeka. Umjesto

univerzalnog križa sada imamo univerzalni link. Umjesto nevidljivog boga pred nama je ekran. Vanjski svijet također nam više nije potreban, osim kao sirovina za industriju. Jesmo li postali globalni autisti poput pustinjaških monaha?

Volio bih da si nešto o tome mogao reći. Ovako pred sobom imam samo znanstvene i statističke podatke. Profesor psihijatrije na Sveučilištu u Ulmu, dr. Manfred Spitzer, nedavno je objavio tekst iz kojeg ću navesti ono najzanimljivije. Tek toliko da te uputim.

U Americi mladi s digitalnim medijima provedu 7,5 sati dnevno, dakle više nego što potroše na spavanje. U Njemačkoj je taj broj nešto niži (5,5 sati), ali je još uvijek viši od broja sati što ga ti isti mladi ljudi provedu u školi (ako se u račun uzme cijeli tjedan, dakle svih sedam dana). A u kojem smjeru to ide, svjedoči i iskaz jednog uglednog publicista: „Mreža je, kako se čini, uništila moju sposobnost koncentracije i kontemplacije. Moj duh očekuje da primi informacije na isti onaj način na koji ih daje mreža: u formi brzopokretnog strujanja malih dijelova...“ A neki američki mladić piše: „Svaku sekundu koju provedem *online* ja sam na *kliku*. Upravo sada gledam u daljinu, provjeravam svoj *mail* – svake dvije minute – čitam vijesti o tome tko je ubio Kennedyja, pržim glazbu na CD i pišem ovu vijest.“

Takva nam izvješća, dragi moj Arnolde, pokazuju da mnogi mladi ljudi gotovo sve svoje slobodno vrijeme, ili ako hoćeš, cijeli svoj budni život, provedu *online*. Dakle, u neprekidnom suočavanju s novim slikama i novim tekstovima. Ideolozi digitalnog doba to, naravno, slave kao pobjedu ljudske svestranosti, kao neslućenu dostupnost informacijama, kao permanentno širenje obrazovanja, socijalizacije *a lá* Twitter i Facebook... Tebi ne trebam posebno govoriti da je tako bilo i kad se pojavila televizija. I tada se govorilo o obrazovnim šansama za sve, o mogućnosti neslućenog psihološkog, socijalnog i ekonomskog napretka. Ali od svega je ostalo samo zaglupljivanje gledatelja komercijalnim programima koji obrazovanje i kulturu svode na najprimitivnije

oblike zabave. Od toga nisu daleko ni javne televizije. Štoviše, što se više konzumira televizija, to je niži nivo obrazovanja.

Sad bih te rado zapitao jesu li nove tehnologije, a osobito informatičke, uistinu poligon za nesmetan razvitak i promociju gluposti? Poligon za *blogersku* književnosti koju resi nepismenost i neviđena trivijalnost? Poligon za psihološki i emocionalni voajerizam nad kojim bi Petrarci srce prepuklo?

Profesor Spitzer kaže da ono što vrijedi za televiziju vrijedi i za digitalne medije, navodeći jednu znanstvenu studiju koja je nedvojbeno pokazala da računalo u kući petnaestogodišnjaka znači lošiji rezultat u školi. Druga studija pak govori da *Playstation* već nakon četiri mjeseca vodi do sigurnog opadanja uspjeha u školi i do rastućih problema. To na svoj način potvrđuju i znanstvena istraživanja mozga, pri čemu je važno znati da je najvažnija spoznaja moderne neurologije upravo ta da se mozak stalno mijenja kroz svoju upotrebu: svaki doživljaj, misao, opažaj, osjećaji i djelovanje ostavljaju tragove, što znači da se mogu dokazati neurološke posljedice učenja. Profesor nam na osnovu toga poručuje da djeca do tri godine starosti nisu sposobna za učenje preko ekrana i zvučnika. Jedna kalifornijska studija pokazuje da djeca u dobi od jedanaest mjeseci mogu naučiti kineske glasove ako ih uživo izgovara Kinez. Ali ako tog istog Kineza čuju na CD-u, ili vide i čuju na videu – ne mogu ih naučiti.

Zaključak je da bebe traže socijalni kontakt i stimulaciju putem svojih osjetila koja prostorno i vremenski moraju biti koordinirana... Sad malo preskačem i navodim ono što si i ti znao, a to je da je jezik temelj za kognitivni razvoj, što je zapravo tužno ako problem sagledamo u perspektivi srozavanja jezika na nekakav, u našem slučaju, hrvatsko-engleski galimatijas pri čemu je sam materinji jezik sveden na sintaksu SMS poruka.

„Ali i odrasli uče srcem, mozgom i rukom“ budući da je jedna trećina mozga odgovorna za planiranje koordinacije i izvedbu kretanja. Kad je čovjek cijeli dan na *kliku*, njegov mozak radi bez te jedne trećine, a posljedica je slabije učenje. Povrh toga, *online egzistencija* ima i negativne posljedice na konsolidaciju naučenog jer mozak traži vrijeme za odmor, a toga u *multitaskingu* nema. Drugim riječima: raditi istodobno više stvari znači ne raditi nijednu kako treba, pri čemu je mozak osakaćen za jednu trećinu svojih funkcionalnih sposobnosti i u stanju permanentnog stresa, jer se nedovoljno odmara.

Jedno londonsko istraživanje jasno pokazuje da oni, koji nisu *multitaskeri*, bolje od njih rješavaju zadatke, a to kazuje da ljudi koji istodobno koriste više medija imaju problem s kontrolom vlastitog mišljenja. Rezultat su površnost i neefikasnost.

Neću te sad gnjaviti s ostalim negativnostima kao što je to internet-ska anonimnost (o čemu je internetski veteran i sukreator virtualnog svijeta Jaron Lanier napisao veoma instruktivnu knjigu), nego ću završiti sa zaključnom konstatacijom našeg profesora: internetska generacija ima rastuće teškoće s koncentracijom kad nešto treba pročitati ili razumjeti, ili pak sastaviti tekst na papiru. Sposobnost mladih da verbalno izraze svoje misli također opada kao i njihova socijalna kompetencija. Stoga je logično pitati: Čini li nas Google glupima?

Istraživanja mozga pokazuju da nas ne čini glupim samo Google, i da glupost nije ono najgore. Budući da se mozak mijenja kroz svoju upotrebu, *egzistencija online* može mlade i djecu vratiti na razinu... Do tuda je zaključak profesora Spitzera. Kao pravi znanstvenik, on ne izvodi predalekosežne zaključke nego samo apelira na oprez i umjerenost. Meni to, naravno, nije dovoljno, iako s druge strane vidim da su promjene koje nam donosi informatička revolucija jednostavno nezaustavljive.

S obzirom na to da si ti, dragi moj Arnolde, mnogo vremena posvetio analizi *promjena struktura svijesti čovječanstva*, ova je tema kao naručena za tebe. Moje je pak skromno mišljenje da je svijet izgubljen. Ali ne u nekom tragičnom smislu. Izgubljen je u svojoj dosadašnjoj povijesnoj i kulturnoj datosti. Pri čemu je istina da visoka kultura i visoka pamet baš i nisu polučili nekakav epohalni rezultat. Možda je čovječanstvu doista potrebno malo manje pameti (recimo za trećinu) kako bi svijet i priroda predahnuli od čovjeka? Jer pamet je vraška stvar, dragi moj Arnolde. I pomalo dijabolična. Vidiš kamo je i tebe odvela!

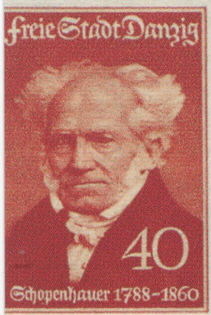
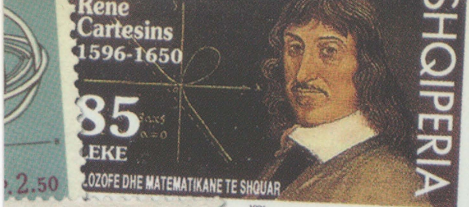
A toliko sam želio da ti napišem panegirik!

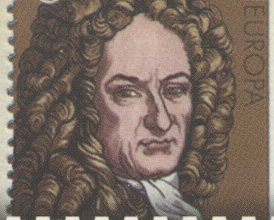
Pogovor

Znam da će mi mnogi među vama zamjeriti kako sam vas prikazao, na što sam stavio naglasak, a neki će zasigurno reći da ništa nisam razumio. Štoviše, da sam neke stvari možda i izmislio. Dragi moji, ja sam s tim računao čim sam počeo pisati ovu knjižicu i zato nisam nimalo uzbuđen. Pa se i ne uzrujavam zbog vašega gundanja, jer je filozofija oduvijek bila poprište sporova, *pogrešnih* interpretacija i raskinutih prijateljstava. Napokon, zapitajte se kako ste sami tretirali svoje kolege.

Descartes lijepo kaže: „Nema nijedne stvari u filozofiji o kojoj nema prepirke!“ Ja bih tome mogao dodati da je filozofija u biti *osoban pogled na zvijezde*, jer da nije tako, ne bi je ni bilo. Ali to nije nikakav nedostatak, nego vrlina. A ako je tako, zašto ne bih i ja razgovarao s vama kako mi se čini da je najprikladnije? Doduše, ne bih znao reći što me je nagnalo na taj korak, premda su pisma neka vrsta razgovora čak i onda kad se na njih ne dobije odgovor. I čovjek ih uglavnom piše zbog sebe, zbog potrebe za blizinom, a možda i zbog dosade.

Možda sam i ja tako postupio. Možda nisam našao živih sugovornika pa sam se raspričao s duhovima. U svakom slučaju, bilo mi je zadovoljstvo, gospodo. Rijetko sam se kad tako zabavio i rijetko sam kad bio tako blizu samome sebi. Zbog toga vam posebno zahvaljujem. A ako ova pisma ugledaju svjetlo dana, bit će to mala senzacija: dokaz da i mrtvi mogu oživjeti. A u tom slučaju je bolje i ovako, nego nikako, zar ne?

Počeci zapadne filozofije sežu oko 2400 godina u prošlost, u vrijeme kada je Sokrat na ulicama i trgovima Atene zaustavljao svoje sugrađane propitkujući ih i upuštajući se s njima u rasprave o pravdi, zakonu, ljudskim vrlinama, znanju i nizu praktičnih, svakodnevnih pitanja. Krajem antike dijaloška je forma napuštena, a u međuvremenu se i filozofski diskurs promijenio: postao je hermetičan, samodostatan i potpuno nerazumljiv prosječnom čovjeku, stoga se autor knjige na jednom mjestu s razlogom pita „mora li filozofski jezik biti toliko neprirodan da ga teško razumiju čak i oni koji se njime služe“.

Odlučivši se za formu pisma, za koja primjećuje da su „vrsta razgovora čak i onda kad se na njih ne dobije odgovor“, Ivanković je na neki način približio filozofiju njezinim korijenima; razvijanju žive i strastvene rasprave o nizu različitih životnih pitanja, razumijevanju drugih, ali i sebe samih, kao i svijeta u kojem živimo. Svjestan da će mu neki to možda i zamjeriti, Ivanković je za svoje „sugovornike“ odabrao velike svjetske filozofe i mislioce – *hrabrog* Sokrata, *pobožnog* Marka Aurelija, *zajedljivog* Montesquieua, *vremenitog* Kanta, *kivnog* Schopenhauera, *obijesnog* Nietzschea ili *ništavnog* Sartrea – približivši ih tako suvremenom čitatelju. A način na koji su njegova pisma napisana, tvrdi autor, danak je našem vremenu.

No unatoč tomu, Ivankovićeva *Obična pisma neobičnim ljudima* ne treba gledati s intelektualnom podozriivošću, kao „banalizaciju filozofije“, već naprotiv, kao autorov pokušaj popularizacije filozofije u vrijeme „opće barbarizacije kulturne javnosti“.

ISBN 978-953-319-299-4

9 789533 192994

PROFIL

79,00 kn